

A Critical Exploration into the Nature of Neoliberalism

Farshad Goudarzi*

Postdoctoral researcher in Sociology, Faculty of Humanities, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Iran.

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research
Article

Received:
2024/12/24
Accepted:
2025/01/12

The purpose of writing this article is to conduct a theoretical and critical study of the philosophy of neoliberalism. Neoliberalism is a political and economic philosophy that has significantly affected various aspects of human life since the 1980s. The method of this research is documentary and, based on various texts, it examines the nature of neoliberalism and the criticisms it has received. Accordingly, in this article, the historical roots of neoliberalism are first examined based on the opinions of thinkers such as Friedrich von Hayek, Friedrich von Mises, and Milton Friedman, and then the basic characteristics of the neoliberal order are examined, which include: emphasis on the free market, technology, non-intervention of the state or state intervention in favor of the market, individual freedoms and individualism, competitiveness, privatization and profiteering, and political governance. The results of this research showed that neoliberalism, based on the logic of the market, has transformed social and moral values, developed a form of economic rationality that has imposed economic calculation on the subject in every field, removed the burden of responsibility from the structure, meaning the government, and placed it on the individual, imposed psychological afflictions such as depression and despair, which are caused by economic individualism and competition, on the subject, and ultimately spread consumerism and quantity to all areas of life.

Keywords: Capitalism, competitiveness, free market, individualism, Neoliberalism.

Cite this article: Goudarzi, Farshad (2025). A Critical Exploration into the Nature of Neoliberalism. *The Quarterly Journal of Western Philosophy*. Vol. 4, No. 3, pp. 169-204.

DOI: 10.30479/wp.2025.21375.1138

© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

* **E-mail:** farshadgoudarzi262@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

Historians will probably consider the years 1978-1980 as a revolutionary turning point in the economic, social, and political history of the world in the future. The years when Deng Xiaoping in China combined a free economy with communist regulations, Paul Volcker became chairman of the US Federal Reserve, Margaret Thatcher became Prime Minister of Britain by limiting the power of labor unions and ending the disastrous stagflation, and Ronald Reagan became President of the United States. Volcker, Thatcher, Reagan, and Xiaopeng all raised debates that had been going on for a long time, but were only being addressed by a minority, and transformed them into debates by the majority, eventually bringing out of the darkness and obscurity a specific doctrine that came to be known as neoliberalism, which has been an important guiding principle of human thought and economic and social management for more than four decades. Neoliberalism should be understood as a dominant rationality that creates distinct types of subjects, behaviors, value systems, and social meaning-making. This rationality gives an economic character to all human spheres and activities, and instead of a model of society based on a social contract that leads to the creation of justice, it proposes a conception according to which society is organized in the form of a market, and that it is the requirements of the market that guide states. As neoliberal rationality is replaced by the common sense of the people, the principles of this kind of rationality not only govern us through the state, but also find a pervasive presence in workplaces, schools, hospitals, sports stadiums, the media, and in short, in all human inclinations and decisions (Brown et al., 2022: 22).

Methods and Data

The method of this research is documentary and, based on various texts, it examines the nature of neoliberalism and the criticisms it has received.

Findings

Development According to Wendy Brown, neoliberalism accuses the social of being imaginary and unreal and thereby becomes egalitarian. But at the cost of sacrificing the spontaneous order of markets and moral standards. Neoliberal wisdom portrays the adherence to these norms and routines as a misguided attempt to undermine freedom, to replace moral imperatives with political ones, and to engage in totalitarian social engineering (Brown et al, 2022: 51). Brown believes that the political sphere, along with other aspects of contemporary life, has succumbed to an economic rationality; in other words, not only has humanity been completely configured as an economic man, but all aspects of human life have been shaped according to a market rationality. While this requires the submission of all action and politics to utilitarian considerations, it is equally important that the outcome of all human and conventional actions be treated as a rational corporate action and according to a profit-seeking, utilitarian calculation or consent to the microeconomic network of scarcity, supply, and demand, and moral and value neutrality.

Pierre Bourdieu sees neoliberalism as a utopia of limitless exploitation that has been operationalized as a coherent program for the systematic destruction of collective structures that could create an obstacle to the logic of the perfect market (Bourdieu, 2019: 84). Neoliberal governmentality is a Foucauldian reading of the relationship between neoliberal discourse and the modern state, which presents new mechanisms of modern state intervention in social policymaking under neoliberalism. In *The Birth of Biopolitics* as a Paleontologist, Foucault is interested in the mechanisms of formulation that govern the objects, concepts, and practices of neoliberal discourse. According to Foucault, neoliberalism reformulates the classical theory of the free market, but instead of defining the market in terms of exchange, it substitutes competition (Foucault, 2023: 168).

According to Byung-Chul Han, the neoliberal political psyche has always brought about more innovative methods of exploitation. Countless self-management workshops, motivational rehabilitation, and seminars on personality and mental training promise unlimited self-optimization and increased productivity. Subjects are guided by neoliberal techniques of domination, which aim not only to invest in working hours but also in the personality or self of the subject. All these techniques are directed at individual orders and, in fact, at the subjects' lives. Neoliberalism considers the whole human being as an object of exploitation (Han, 2021b: 35).

Zygmunt Bauman condemns the consumerism inspired by the neoliberals, such as von Hayek and von Mises, for being hypocritical on two counts; first, industrial capitalism was much more honest than neoliberal capitalism based on consumerism, because it was blunt and unvarnished. The industrial capitalism was saying, "These are the bosses, these are the employers, and these are the workers; people are and will remain branches; all we can offer is the chance that if you really try your best, you will join those who are better than you; but there will always be winners and losers and so on" (Bauman, 2017: 370). Consumerism based on neoliberal capitalism does not have this frankness; it promises something it cannot deliver. Consumerism, in fact, promises the universalization of happiness. Everyone is free to choose, and if everyone is allowed to enter the store, then everyone is equally happy. This is one of the hypocrisies of consumerism. The next hypocrisy is its limitation and inability to do what it pretends to do, namely, that when freedom of consumption is granted, the problem of freedom is completely solved, and this is the reduction of freedom to consumerism. People are led to forget that there are other ways to express themselves than simply buying a better product and consumerism. The first hypocrisy is due to the mockery of the principle of justice, and the second hypocrisy is due to the mockery of the principle of self-expression (Bauman, 2017: 370-371).

Conclusion and Discussion

Over the past few decades, the philosophy of neoliberalism has existed in all areas of human life, but the debate about its essence and nature in the current era and in view of the economic crises and class and cultural divides that have occurred in different societies has attracted more and more attention from researchers and experts. So far, various studies have been conducted in different fields of social and human sciences on the essence and nature of neoliberalism, but these studies have mostly occurred abroad, and within the country, studies related to neoliberalism have begun in earnest in the last decade. The debate about neoliberalism is still very heated among its critics and supporters, but the reality is that there is no coherent theoretical reading of neoliberalism in our country and most of it is ideological fronts. Accordingly, this study attempted to examine the historical roots of neoliberalism, and to present a coherent picture of the essence and nature of neoliberalism using different and credible sources, examining the views of different experts, first providing a definition of neoliberalism, and then listing its characteristics. What was evident in the aforementioned definitions is that neoliberalism has an economic nature, although it is referred to as a type of political governance, but in fact it is based on the logic of the free market and economic rationality. The basic characteristics of neoliberalism, based on the texts under review, are: emphasis on the free market, technology, non-intervention or intervention by the state in favor of the market, individual freedoms, of course in the economic sense, competition based on market order, privatization, and profit-seeking. Each of these characteristics manifests itself in specific ways in different societies.

References

- Bauman, Z. (2017) *Intimations of Postmodernity*, translated by Hassan Chavoshiyan, 4th ed., Tehran: Qoqnoos Publication [in Persian].
- Bauman, Z. (2021) *Liquid Love on Frailty of Human Bonds*, translated by Erfan Sabeti, 7th, Tehran: Qoqnoos Publication [in Persian].

- Bourdieu, P. (2006) *Speeches on Resistance to Neoliberalism*, translated by Alireza Palasid, 1st ed., Tehran: Akhtaran Publishing House [in Persian].
- Bourdieu, P. (2016) *Social Structures of the Economy*, translated by Hassan Chavoshiyan, 1st ed., Tehran: Institute for Social Security Research Publishing [in Persian].
- Bourdieu, P. (2018) *About the Government*, translated by Soroosh Gharaei, 1st ed., Tehran: Mooli Publishing [in Persian].
- Bourdieu, P. (2019) *Leçon Inaugurale Au Collège de France*, translated by Naser Foukahi, 4th ed., Tehran: Ney Publishing [in Persian].
- Brown, W. (2022b) *The Collapse of Liberal Democracy*, translated by Masuod Omid, 1st ed., Tehran: Gol-Azin Publishing [in Persian].
- Brown, W. Gordon, P.E., & Pensky, M. (2022a) *Authoritarianism: Three Inquiries*, translated by Narges Imani Marei, Saeid Esmaeili, and Saleh Najafi, 1st ed., Tehran: Ney Publishing [in Persian].
- Callero, P. L. (2023) *The Myth of Individualism: How Social Forces Shape Our Lives*, translated by Hadi Jalili, 4th ed., Tehran: Bidgol Publishing House [in Persian].
- Castells, M. (2021) *Governance Developments in the Era of Globalization*, translated by Mehdi Moghadari, 2nd ed., Tehran: Negahe Moaser Publishing [in Persian].
- Chomsky, N. (1401) *Profit over people: neoliberalism and global order*, translated by Mozghan Amozegar, 1st ed., Tehran: Shoma Publishing House [in Persian].
- Dardot, P. & Laval, Ch. (2014) *The New Way of the World: On Neoliberal Society*, Verso Books.
- Davies, W. (2023) *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and Logic of Competition*, translated by Hasan Fesharaki, 1st ed., Tehran: Shirazeh Publication [in Persian].
- Foucault, M. (2023) *The Birth of Biopolitics*, translated by Reza Najafzadeh, 11sted, Tehran: Ney Publishing [in Persian].
- Friedman, M. (2022) *Capitalism and Freedom*, translated by Gholamreza Jamshidi, 8th ed., Tehran: Ney Publishing [in Persian].
- Gain, N. (2014) "Sociology and Neoliberalism: A Missing History", *Sociology*, Vol. 48, No. 6, pp. 1092-1106.
- Giddens, A. (2021) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies*, translated by Hassan Chavoshiyan, 1st ed., Tehran: Ketabe Parseh Publication [in Persian].
- Han, B. Ch. (2021a) *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power*, translated by Mostafa Ensafi, 2nd ed., Tehran: Logos Publishing House [in Persian].
- Han, B. Ch. (2021b) *The Bournout Society, The Transparency Society*, translated by Mohammad Memariyan, 6th ed., Tehran: Tarjoman Publishing House [in Persian].
- Han, B. Ch. (2023) *In the Swarm: Digital Prospects & the Expulsion of the Other: Society, Perception and Communication Today*, translated by Mohammad Rasekh Mahnad and Mehdi Parizadeh, 2nd ed., Tehran: Baan Publishing House [in Persian].
- Hardt, M. & Negri, A. (2022) *Assembly*, translated by Fouad Habibi, 2nd ed., Tehran: Negah Publishing House [in Persian].
- Harvey, D. (2021) *A Brief History of Neoliberalism*, translated by Mahmoud Abdullahzadeh, 5th, Tehran: Datt Publishing House [in Persian].
- Heller, H. (2022) *A Marxist History of Capitalism*, translated by Rozhan Mozaffari, 1st ed., Tehran: Negah Publishing House [in Persian].
- Kazemi, S. (2023) *Feminism under the Shadow of Neoliberalism*, 1st ed., Tehran: Roozamad Publishing House [in Persian].
- Kotsko, A. (2021) *Neoliberalism's Demons: On the Political Theology of Late Capital*, translated by Hooman Kasebi, 8th ed., Tehran: Ney Publishing House [in Persian].
- Mises, L. (1981) *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Rehmann, J. (2021) *Theories of Ideology: the Powers of Alienation and Subjection*, translated by Mehrdad Emami, 1st ed., Tehran: Cheshmeh Publishing House [in Persian].

- Sandel, M. (2013) "Market Reasoning as Moral Reasoning: Why Economists should re-engage with Political Philosophy", *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 27, No. 4, pp. 121-140.
- Sandel, M. (2018) "Populism, Liberalism and democracy", *Journal of Philosophy and Social Criticism*, Vol. 44, No. 4, pp. 253-259.
- Sandel, M. (2021) *What Money Can't Buy*, translated by Hassan Afshar, 12th ed., Tehran: Markaz Publishing House [in Persian].
- Smith, A. (2016) *The Invisible Hand*, translated by Marziyeh Khosravi, 1st ed., Tehran: Roozegare No [in Persian].
- Steger, M. & Ravi, K. (2022) *Neoliberalism: A Very Short Introduction*, translated by Moslem Ghorban Babaei, 2nd ed., Tehran: Logos Publishing House [in Persian].
- Varoufakis, Y. (2022) *Talking to My Daughter About the Economy: A Brief History of Capitalism*, translated by Farhad Akbarzadeh, 11th ed., Tehran: Baan Publishing House [in Persian].
- Varoufakis, Y. (2024) *Techno-Feudalism: What Killed Capitalism*, translated by Siamak Kafashi, 1st ed., Tehran: Bidgol Publishing House [in Persian].
- Von Hayek, F. (2022) *The Road to Serfdom*, translated by Fereydoon Tafazoli and Hamid Padash, 5th, Tehran: Negahe Moaser Publishing House [in Persian].
- Von Mises, L. (2023) *Liberalism: the Classical Tradition*, translated by Mehdi Tadaioni, 4th ed., Tehran: Ketab Parseh Publishing House [in Persian].
- Wainwright, H. & Bieler, A. (2023) *Challenging Corporate Capital: Creating an Alternative to Neo-Liberalism*, translated by Masoud Omidi, 1st ed., Tehran: Gol-Azin Publishing House [in Persian].
- Weber, M. (2018) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, translated by Abdolkarim Rashidiyan and Parisa Manouchehri Kashani, 7th ed., Tehran: Elmi-Farhangi Publishing House [in Persian].

فصلنامه علمی

فلسفه غرب

سال چهارم، شماره سوم (پیاپی ۱۵)، پاییز ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۲۸۲۱-۱۱۶۴

شاپا الکترونیک: ۲۸۲۱-۱۱۵۴

کندوکاوی انتقادی در چیستی و ماهیت نئولیبرالیسم

فرشاد گودرزی*

پژوهشگر پسادکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی (ره)، بروجرد، ایران.

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۳/۱۰/۴

پذیرش:

۱۴۰۳/۱۰/۲۳

هدف از نگارش مقاله حاضر بررسی نظری و انتقادی نئولیبرالیسم است. نئولیبرالیسم فلسفه‌ای سیاسی و اقتصادی است که از دهه ۱۹۸۰ به بعد به‌شکلی چشم‌گیر، ساحت‌های مختلف زندگی انسان را تحت تأثیر قرار داد. روش این پژوهش اسنادی بوده و بر اساس متون مختلف، به بررسی ماهیت نئولیبرالیسم و نقدهای وارده به آن پرداخته است. بر این اساس، در مقاله حاضر ابتدا ریشه‌های تاریخی نئولیبرالیسم بر اساس آراء متفکرانی چون فردریش فون‌هایک، فردریش فون‌میزس و میلتون فریدمن مورد بررسی قرار گرفته و سپس ویژگی‌های اساسی نظم نئولیبرال که عبارتند از: تأکید بر بازار آزاد، تکنولوژی، عدم مداخله دولت یا مداخله دولت به نفع بازار، آزادی‌های فردی و فردگرایی، رقابت‌گرایی، خصوصی‌سازی و سودجویی و حکمرانی سیاسی تحلیل شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد نئولیبرالیسم بر اساس منطق بازار ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی را دگرگون کرده، فرمی از عقلانیت اقتصادی را توسعه داده که حسابگری اقتصادی را در هر حوزه‌ای بر سوژه تحمیل کرده، بار مسئولیت را از دوش ساختار به‌معنای دولت برداشته، و بر دوش فرد گذاشته، مصائب روانی چون افسردگی و استیصال را که ناشی از فردگرایی اقتصادی و رقابت‌جویی است، بر سوژه تحمیل کرده و در نهایت مصرف‌گرایی و کمیت‌گرایی را به تمامی حوزه‌های زندگی گسترش داده است.

کلمات کلیدی: بازار آزاد، رقابت‌گرایی، سرمایه‌داری، فردگرایی، نئولیبرالیسم.

استناد: گودرزی، فرشاد (۱۴۰۴). «کندوکاوی انتقادی در چیستی و ماهیت نئولیبرالیسم». فصلنامه علمی فلسفه

غرب. سال چهارم، شماره سوم (پیاپی ۱۵)، ص ۱۶۹-۲۰۴.

DOI: 10.30479/wp.2025.21375.1138

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) حق مؤلف © نویسندگان.

* نشانی پست الکترونیک: farshadgoudarzi262@gmail.com

مقدمه

جهانی که امروزه در آن زیست می‌کنیم، دستخوش فرآیندی از تغییرات ساختاری در ابعاد گوناگون فنی، تکنولوژیکی، اقتصادی، فرهنگی، سازمانی و نهادی است. این موضوع از آن رو اهمیت دارد که می‌تواند زمینه بسیاری از فرصت‌ها و نیز عامل به وجود آمدن تهدیداتی شود (کاستلز، ۱۴۰۰: ۱۵). تاریخ‌نگاران احتمالاً در آینده، سال‌های ۱۹۷۸-۱۹۸۰ را نقطه عطف انقلابی در تاریخ اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جهان تلقی می‌کنند. سال‌هایی که دنگ شیائوپنگ (Deng Xiaoping) در چین، اقتصاد آزاد را با مقررات کمونیستی ادغام کرد، پل ولکر (Paul Volcker) به ریاست بانک مرکزی ایالات متحده رسید، مارگارت تاچر (Margaret Thatcher) با محدود کردن قدرت اتحادیه‌های کارگری و پایان دادن به رکود تورمی فلاکت‌بار، به نخست‌وزیری بریتانیا منصوب شد و رونالد ریگان (Ronald Reagan) به ریاست جمهوری ایالات متحده رسید. ولکر، تاچر، ریگان و شیائوپنگ، همگی بحث‌هایی را مطرح کردند که از مدت‌ها قبل در گرفته بود ولی تنها اقلیتی به آنها مشغول بودند، و آنها را به بحث‌های اکثریت تبدیل کردند و در نهایت از میان تاریکی و ابهام، دکترین خاصی را بیرون کشیدند که نئولیبرالیسم (Neoliberalism) نام گرفت و بیش از چهار دهه است که به اصل رهنمون‌کننده مهم اندیشه‌های بشری و مدیریت اقتصادی و اجتماعی تبدیل شده است.

باید نئولیبرالیسم را نوعی عقلانیت مسلط بدانیم که انواع متمایزی از سوژه‌ها، رفتارها، سامانه‌های ارزشی و معنابخشی اجتماعی را ایجاد می‌کند. این عقلانیت به همه حوزه‌ها و فعالیت‌های انسانی، خصلتی اقتصادی می‌دهد و به جای مدلی از جامعه مبتنی بر قرارداد اجتماعی که به ایجاد عدالت می‌انجامد، برداشتی را پیش می‌نهد که مطابق با آن، جامعه در قالب بازار ساماندهی می‌شود و الزامات بازار است که دولت‌ها را هدایت می‌کند. با بدل شدن عقلانیت نئولیبرال به عقل سلیم فراگیر مردم، اصول این نوع از عقلانیت نه تنها از طریق دولت بر ما حکمرانی می‌کند، بلکه در محل‌های کار، مدارس، بیمارستان‌ها، ورزشگاه‌ها، رسانه‌ها و خلاصه در همه آمیال و تصمیم‌های انسانی حضوری فراگیر می‌یابد (براون و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۲).

اینکه نئولیبرالیسم امروزه چگونه بر سراسر جهان حکمرانی می‌کند، بحثی مفصل است که باید بر مبنای توسعه نامتوازن جغرافیایی در مناطق مختلف دنیا مورد بررسی قرار گیرد، اما اینکه مرام و مسلک نئولیبرالیسم چگونه در سطوح مختلف زندگی اجتماعی ما رخنه کرده و مبنایی برای تعیین تمام کنش‌ها و اعمال ما شده، مهم و قابل تأمل است. نئولیبرالیسم نه یک بسته اقتصادی صرف، بلکه پارادایمی فراگیر و تأثیرگذار در همه حوزه‌های حیات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، حقوقی و اخلاقی است؛ به عبارت دیگر، نئولیبرالیسم خود سیستم سرمایه‌داری (Capitalism) است که در این مرحله از حیات خود، به صورت اجتناب‌ناپذیری به این نسخه افسارگسیخته منجر شده است (وین‌رایت و بیلر، ۱۴۰۲: ۱۱). اساساً هر زمان که شیوه تفکر برخاسته از یک جهان‌بینی بخواهد به عنوان شیوه‌ای غالب برای اندیشیدن مبدل شود، باید ساختاری ادراکی شکل بگیرد که برای احساسات، غرایز، ارزش‌ها و خواسته‌های انسان و نیز برای امکان موجود در این جهان

اجتماعی که در آن زندگی می‌کنیم، گیرایی داشته باشد. اگر چنین باشد، این ساختار ادراکی به‌اندازه‌ای در شعور مشترک ما جای می‌گیرد که آن را امری مسلم و غیر قابل تردید می‌انگاریم.

بر این اساس، پیشروان فلسفه و اندیشه نئولیبرال، آرمان‌های سیاسی چون منزلت انسانی و آزادی فردی را به‌عنوان اصول بنیادین و ارزش‌های محوری تمدن بشری برگزیدند. این گزینش بسیار عاقلانه بود، زیرا این آرمان‌ها درواقع، آرمان‌های پرجذبه و وسوسه‌برانگیز هستند. آنان معتقد بودند این ارزش‌ها نه‌تنها از سوی فاشیسم، دیکتاتوری و کمونیسم، بلکه از سوی هر شکلی از مداخله دولتی که عقیده و انتخاب اشتراکی را جایگزین آزادی فردی کند، تهدید می‌شوند (هاروی، ۱۴۰۰: ۱۲).

گفتمان نئولیبرال شاید در نگاه ساده و اولیه، ماهیتی اقتصادی داشته باشد، اما با نگاهی عمیق‌تر می‌توان دریافت که نئولیبرالیسم بسیاری از شئون زندگی بشر را در طول چند دهه اخیر دگرگون کرده است. تغییر ساختارهای اقتصادی و سیاسی در سطح ملی و فراملی، عینی‌ترین تحولاتی است که از درون جهان‌بینی نئولیبرال سر بیرون آورده‌اند، اما به‌موازات تغییر در ساخت‌های اقتصادی و سیاسی، گفتمان نئولیبرال اجزا و عناصر ساختارهای فرهنگی و به‌ویژه ارزش‌های اجتماعی را نیز تغییر داده است. باید اذعان کرد که امروزه در حوزه حکمرانی و به‌ویژه علوم انسانی، نئولیبرالیسم به واژه‌ای پرکاربرد تبدیل شده است که طیف‌های مختلف فکری از آن استفاده می‌کنند، اما هنوز هم بر سر ذات و ماهیت آن بحث وجدل فکری وجود دارد. بنابراین تبیین نظری ماهیت نئولیبرالیسم و همچنین بررسی برخی از نقدهای وارده به آن، برای شناسایی و درک بهتر فلسفه نئولیبرال می‌تواند راهگشا باشد. بر اساس آنچه گفته شد، در مقاله حاضر تلاش می‌شود به چستی فلسفه نئولیبرالیسم پرداخته شود، سپس ریشه‌های تاریخی و نظری آن مورد بحث قرار گیرد و در نهایت، برخی از نقدهای وارده به آن بررسی گردد.

افول لیبرالیسم کلاسیک و ابداع نئولیبرالیسم؛ فون‌هایک، فون‌میزس و فریدمن

لیبرالیسم کلاسیک، هم‌زمان با جنبش روشنگری، در اواخر قرن هفدهم و هجدهم میلادی شکل گرفت؛ جنبشی که عقل را بنیاد آزادی فردی می‌دانست. متفکران روشنگری مانند جان لاک استدلال می‌کردند که در وضع طبیعی، همه انسان‌ها آزاد و برابرند و در نتیجه، واجد حقوقی لاینفک و مستقل از قوانین هر حکومت یا قدرتی هستند. انسان‌هایی که طبیعتاً از حق حیات، آزادی و مالکیت برخوردارند، به‌طور مشروع، تنها می‌توانند حکومت‌هایی محدود تأسیس کنند که وظیفه اصلی آنها تأمین و حفظ این حقوق فردی، به‌ویژه مالکیت خصوصی است (استگر و روی، ۱۴۰۱: ۱۱). روزگاری آدام اسمیت در کتاب دست نامرئی گفته بود:

بشر تقریباً همیشه نیازمند هموعان خود است و بیهوده است که فکر کند

می‌تواند این کمک را از حس خیرخواهی آنها کسب کند، و احتمالاً اگر

بتواند حس خودخواهی آنها را به‌نفع خود تغییر دهد و به آنها بفهماند که

انجام چیزی که وی از آنها می‌خواهد به نفع خود آنان است، در این راه پیروز می‌گردد، بنابراین حس خیرخواهی و بشردوستی قصاب یا نانوا نیست که غذای ما را تأمین می‌کند، بلکه توجه آنها به منافع خودشان است که موجب این کار می‌شود (اسمیت، ۱۳۹۵: ۱۹-۲۰).

لیبرال‌های کلاسیکی مثل آدام اسمیت و دیوید ریکاردو (David Ricardo)، مزیت اقتصادی بازار آزاد و لِسِه‌فِر (Laissez-faire) را تبلیغ می‌کردند. اسمیت به ایجاد تصویر روشنگرانه اسکاتلندی از انسان اقتصادی شناخته می‌شود؛ دیدگاهی که افراد، اشخاص جدا-جدایی هستند که اعمالشان غالباً منعکس‌کننده منافع شخصی مادی آنهاست. طبق این دیدگاه و در کل، موضوعات اقتصادی و سیاسی، تفکیک‌پذیرند و اقتصاد نیز، چون بدون دخالت حکومت و تحت نظامی هماهنگ از قوانین طبیعی، بهترین عملکرد را دارد، از جایگاهی برتر برخوردار است. بنابراین، دولت باید از دخالت کردن در فعالیت‌های اقتصادی شهروندان منفعّت‌جو اجتناب کند و در عوض، از قدرتش برای تضمین مبادله اقتصادی آزاد استفاده کند (استیگر و روی، ۱۴۰۱: ۹). نزد لیبرال‌های کلاسیک، تولیدکنندگان، خادمان مصرف‌کنندگان هستند؛ کسانی که به دنبال نیازهای مادی خود هستند و آنچه را صلاح خود می‌بینند، می‌خواهند.

لیبرال‌های کلاسیک که حامی مالکیت خصوصی و اجرای قانونی قرارداد هستند، استدلال آورده‌اند که دست نامرئی بازار، تضمین‌کننده کارآمدترین و مؤثرترین تقسیم منابع است و تبادل تجاری صلح‌آمیز میان ملت‌ها را تسهیل می‌کند. اندیشه لیبرال‌های کلاسیک، نیروی قوی در به راه انداختن انقلاب‌های بزرگ قرن هجدهم، جدایی کلیسا از دولت و درهم‌کوبیدن عقاید جزمی مرکانتیلیسم و ظهور سرمایه‌داری صنعتی بود. در قرن نوزدهم، وارثان لیبرالیسم کلاسیک سعی کردند مردم را متقاعد کنند که اوضاع بد اقتصادی، همیشه منعکس‌کننده صورتی از ناکامی دولت است. آنها استدلال کردند که اگر بازارها از دخالت دولت در آمان باشند، طبیعتاً قابلیت شکست را ندارند.

نئولیبرالیسم به عنوان پادزهری بالقوه برای خطرات تهدیدکننده نظام اجتماعی سرمایه‌داری، و همچون راهی برای حل مشکلات آن، مدت‌ها در محافل سیاست‌گذاری عمومی نهفته بود. گروهی کوچک و منحصربه‌فرد از مدافعان پورشور، عمدتاً اقتصاددانان، مورخان و فیلسوفان دانشگاهی، در سال ۱۹۴۷ پیرامون فردریش فون‌هایک (Friedrich von Hayek)، فیلسوف سیاسی اتریشی گرد آمده بودند تا جمعیتی به نام مونت‌پلرین (Mont Pelerin Society) را تأسیس کنند. دیگر چهره‌های سرشناس این مکتب عبارت بودند از: لودویگ فون‌میزس (Ludwig Von Mises)، میلتون فریدمن (Milton Friedman) و حتی برای مدتی، فیلسوف نامدار، کارل پوپر (Karl Popper) (هاروی، ۱۴۰۰: ۳۲). این گروه معتقدند گسترش دیدگاهی از تاریخ که منکر همه معیارهای مطلق اخلاقی است و رشد نظریه‌هایی که ضرورت حکومت قانون زیر سؤال می‌برند، این تحولات را به وجود آورده‌اند. به علاوه، این گروه باور دارند که کاهش اعتقاد

به مالکیت خصوصی و بازار رقابتی، موجب این تحولات شده است، زیرا بدون قدرت و ابتکار عمل پراکنده که با این نهادها مرتبط باشند، تصور جامعه‌ای که بتوان آزادی را در آن حفظ کرد، دشوار است. اعضای این مکتب به دلیل تعهدشان به آرمان‌های آزادی شخصی، خود را لیبرال (به معنای سنتی اروپایی آن) توصیف می‌کردند. اما، برچسب نئولیبرال، نشان‌دهنده پیروی آنان از اصول بازار اقتصادی نئوکلاسیکی بود که در نیمه دوم قرن نوزدهم پدید آمده بودند تا جای نظریه‌های کلاسیک آدام اسمیت، دیوید ریکاردو و البته کارل مارکس (Karl Marx) را بگیرند. اعضای این مکتب به این دیدگاه اسمیت که دست نامرئی بازار را بهترین وسیله برای تحریک حتی پست‌ترین غرایز انسانی، نظیر شکم‌پرستی، ولع و میل به داشتن ثروت و قدرت، به نفع همه می‌دانست نیز وفادار ماندند. بنابراین، دکترین نئولیبرال به شدت مخالف نظریه‌های مداخله‌گرانه دولت، مانند نظریه‌های جان مینارد کینز (John Maynard Keynes) بود که در دهه ۱۹۳۰ در پاسخ به رکود بزرگ اهمیت پیدا کردند (همان، ۳۳).

برای درک بهتر اندیشه نئولیبرال در اینجا بر سه اثر مهم: راه بردگی از فون‌هایک، لیبرالیسم از فون‌میزس، و سرمایه‌داری و آزادی از فریدمن تأکید می‌شود. این سه اثر تا حدود زیادی دیدگاه متفکران جریان‌ساز مکتب مونت‌پلرین درباره اصول اساسی اندیشه نئولیبرال را نمایان می‌کنند. فون‌هایک در کتاب راه بردگی، مجموعه‌ای از اصول نئولیبرالیسم را به صورت دوتایی همچون آزادی / سلطه، عدالت / رقابت، فردگرایی / جمع‌گرایی، هدایت متمرکز / همکاری داوطلبانه مطرح می‌کند. او از فردگرایی و آزادی شروع می‌کند. به باور او، فردگرایی، امروز عنوان بدی دارد و این واژه به خودمحوری و خودمحوری مرتبط شده است. این یک اصل بنیادین که ما باید در نظم‌دهی به امور خود، تا بیشترین حد ممکن از نیروهای خودجوش جامعه استفاده کنیم و تا حداقل ممکن به زور متوسل شویم، بالقوه دارای کاربرد بی‌نهایت متعدد است. درحالی‌که نگرش لیبرال‌ها (همان نئولیبرال) به جامعه همانند باغبانی است که از یک گیاه مراقبت می‌کند برای اینکه بتواند شرایط را برای رشد آن مهیا کند، سوسیالیسم حداقل در آغاز راه، اثبات می‌کند که راهی نه به سوی آزادی، بلکه به سوی دیکتاتوری و شبه‌دیکتاتوری و وحشیانه‌ترین جنگ‌های داخلی است، و سوسیالیسمی که از طریق ابزارهای دموکراتیک به دست می‌آید، محققاً به دنیای آرمان‌شهرها تعلق دارد (فون‌هایک، ۱۴۰۱: ۶۳-۷۳). فون‌هایک معتقد است:

سوسیالیسم ممکن است به معنی آرمان‌های عدالت اجتماعی، برابری بیشتر، رفاه و امنیت که اهداف نهایی آن‌اند، تعریف شود، اما همچنین به معنای روش‌های خاصی است که اکثر سوسیالیست‌ها از طریق آن‌ها می‌خواهند به اهداف خود برسند و بسیاری از مردم باصلاحیت تصور می‌کنند که تنها روش‌های موجود برای رسیدن سریع‌تر به این اهداف‌اند. به این مفهوم، سوسیالیسم به معنی حذف شرکت‌های خصوصی، سلب مالکیت خصوصی

ابزار تولید و به وجود آوردن یک نظام اقتصادی برنامه‌ریزی‌شده خواهد بود که در آن کارآفرینی که برای سود کار می‌کند، جای خود را به یک نهاد برنامه‌ریزی مرکزی می‌دهد (همان، ۷۹).

به باور فون‌هایک، مشکل اصلی در رابطه با سوسیالیسم، عمدتاً نه بر سر خود اهداف، که بر سر روش‌ها و ابزار رسیدن به آنهاست. بر این اساس، باید عنوان نمود که بحث اساسی بر سر این است که بهترین راه ممکن برای انجام این کار، چه راهی است؟ (همان، ۸۳-۸۱). در ادامه فون‌هایک در مورد نظم نئولیبرال این گونه می‌نویسد:

استدلال لیبرال‌ها بر بهترین استفاده ممکن از رقابت به عنوان وسیله‌ای برای هماهنگ کردن تلاش‌های انسانی تأکید دارد، و نه واگذاری امور به حال خود. هر جا که بتوان رقابت مفید و مؤثر ایجاد کرد، این رقابت می‌تواند به بهترین راه برای هدایت تلاش افراد باشد. کارکرد یک نظام رقابتی نه تنها نیازمند سازمان‌دهی کافی برخی نهادها از قبیل پول، بازارها و شبکه‌های اطلاعاتی - که شرکت‌های خصوصی هرگز نمی‌توانند، برخی از آنها را به‌طور کافی فراهم کنند - است، بلکه، بالاتر از همه، به وجود یک سیستم قانونی مناسب که هم از رقابت حمایت کرده و هم آن را تا حد امکان، کارساز کند، وابسته است (همان، ۸۵-۸۴).

آنچه مشخص است، تأکیدی است که فون‌هایک بر رقابت و آزادی‌های فردی دارد. هایک هرگونه جماعت‌گرایی را محکوم به شکست و دیکتاتوری می‌داند، درحالی‌که نظم خودجوش بازار آزاد را ضامن خوشبختی و بهروزی انسان می‌شمارد. درحالی‌که زبان فون‌هایک در راه بردگی بیشتر فلسفی است، هم‌قطار اتریشی او، لودویگ فون‌میزس تلاش دارد صورتی جامعه‌شناختی به نئولیبرالیسم ببخشد. نکته جالب در مورد اندیشه فون‌میزس، تأثیرپذیری او از ماکس وبر (Max Weber)، اندیشمند آلمانی و به‌ویژه ایده‌های او در مورد نظام سرمایه‌داری است. وبر زمانی در کتاب /اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری/ گفته بود:

در زمینه تولید ثروت خصوصی، کیش ریاضت‌کشی هم تقرب و هم آزمندی صرفاً غریزی را محکوم می‌نمود؛ چیزی که به‌عنوان بخل، مال‌پرستی و... محکوم می‌شد. جستجوی ثروت به‌خاطر نفس ثروتمند شدن بود، زیرا ثروت به‌خودی‌خود، یک وسوسه به‌شمار می‌رفت. اما ریاضت‌کشی در اینجا همان نیرویی بود که همواره خیر را می‌خواهد، اما همیشه شر می‌آفریند. وقتی محدودیت در مصرف با آزادی فعالیت مال‌اندوزانه تلفیق شود، نتیجه

عملی اجتناب‌ناپذیر آن روشن است؛ ایجاد سرمایه از طریق میل غیرقابل مقاومت ریاضت‌کشی به پس‌انداز. محدودیت‌های تحمیل‌شده بر مصرف ثروت، طبیعتاً به افزایش آن از طریق امکان‌پذیر ساختن سرمایه‌گذاری مولد خدمت می‌کرد (وبر، ۱۳۹۶: ۱۸۲).

وبر معتقد بود بسیاری از کنش‌های انسان به‌صورت نیت‌مندانه سمت‌وسویی اقتصادی دارند و نقش سازوکارهای اقتصادی در شکل‌دهی به کنش‌های انسانی غیرقابل انکار است. چهره‌های شاخصی چون فون‌هایک و فون‌میزس آشکارا از ایده‌های وبر برای طرح‌ریزی فلسفه نئولیبرال استفاده کردند. در تاریخ اندیشه نئولیبرال، فون‌میزس یک شخصیت مهم اما نادیده گرفته شده است. درست زمانی که دوره جامعه‌شناسی کلاسیک به پایان رسید، کتاب *سوسیالیسم: تحلیل اقتصادی و جامعه‌شناختی* را در سال ۱۹۲۲ منتشر کرد، کتابی که فون‌هایک آن را تحسین کرد (Gain, 2014: 1093). فون‌میزس با تأثیرپذیری از این ایده وبر که «عمل اقتصادی منطقی بدون پول و حسابداری غیرممکن است» (Mises, 1981: 475)، حملات گسترده‌ای را به اقتصاد سوسیالیستی برنامه‌ریزی‌شده انجام داد. دغدغه آنها مسئله مالکیت خصوصی بود، درحالی‌که فون‌میزس و فون‌هایک با ایده‌های مارکس مبنی بر اقتصاد اشتراکی مخالف بودند، هم‌داستان با وبر، این باور را توسعه دادند که «هرکسی که تمایل دارد جامعه وجود داشته باشد و پیشرفت کند، باید مالکیت خصوصی تملک ابزار تولید را بدون محدودیت بپذیرد» (Gain, 2014: 1093). برای میزس مالکیت خصوصی که از درون لیبرالیسم کلاسیک شکل گرفت و در عصر کینزی‌گرایی رو به افول نهاد و سپس در دوران نئولیبرالیسم با شدت بیشتری تثبیت شد، امری مقدس است که حیات سرمایه‌داری را تضمین می‌کند. فون‌میزس در کتاب *لیبرالیسم* می‌نویسد:

آنچه اهمیتی تعیین‌کننده دارد این است که در تک‌تک مراحل هر تولید، منافع خصوصی اشخاص مشغول در آن مرحله به نزدیک‌ترین شکل با میزان بازدهی آن جزء از کار پیوند دارد. اگر سرمایه‌داری توانسته است، ثروت‌هایی را پدید آورد که در اختیار دارد، فقط به این دلیل است که تک‌تک کارگران باید نهایت فشار را به‌خود آورند و دستمزدشان از طریق نتیجه کارشان تعیین می‌شود و تک‌تک کارفرمایان نیز باید در تقلا باشند تا ارزان‌تر از رقبای، یعنی با بذل هزینه و کار کمتر، تولید کنند. ویژگی شاخص نظام اجتماعی سرمایه‌داری این است که این تحریک برای کار بیشتر را به تک‌تک اعضای جامعه انتقال می‌دهد، تک‌تک افراد را به بیشترین قابلیت کاری وامی‌دارد و از این رهگذر بیشترین نتایج را به‌دست می‌آورد. مالکیت خصوصی سپهری حکومت‌زدوده برای فرد ایجاد می‌کند،

دامنه تأثیرگذاری اراده حاکمیت را محدود می‌کند و اجازه می‌دهد قدرت‌های دیگری در کنار قدرت و در برابر قدرت سیاسی، سربرآورند (فون میزس، ۱۴۰۲: ۱۱۷-۱۱۶).

به باور فون میزس، کسی که از مالکیت خصوصی دفاع می‌کند، برای حفظ وحدت اجتماعی بشر و برای حفظ فرهنگ و تمدن انسانی وارد میدان شده است. او آپولوژیست (Apologies)، و مدافع جامعه، فرهنگ و تمدن است و چون خواستار چنین اهدافی است، باید یگانه‌ابزاری را نیز که به ای‌ن‌ها می‌انجامد، بخواهد و مدافعش باشد، و آن یگانه ابزار، هیچ چیز نیست مگر مالکیت خصوصی (همان، ۱۴۲). در نهایت دیدگاه فون میزس نسبت به صورت‌بندی جدید لیبرالیسم یا همان نئولیبرالیسم بر مبنای مالکیت خصوصی شکل می‌گیرد:

لیبرالیسم جدید، مینا را بر علوم محض اقتصاد و جامعه‌شناسی قرار می‌دهد که در نظام خود با ارزش‌گذاری بیگانه‌اند؛ یعنی در این باره هیچ اظهارنظری نمی‌کنند که چگونه باید باشد و چه چیز خوب و چه چیز بد است، بلکه فقط چیستی و چگونگی را مشخص می‌کند؛ وقتی این علوم به ما نشان می‌دهد که از همه امکان‌های قابل تصور برای سازمان‌دهی اجتماعی، تنها یکی همانا نظام اجتماعی مبتنی بر مالکیت خصوصی ابزارهای تولید-قابلیت وجود دارد، زیرا همه نظام‌های اجتماعی قابل تصور دیگر اجرانشدنی است. این هرچه باشد چیزی نیست که بتوان آن را خوش‌بینی توصیف کرد. اینکه نظام اجتماعی سرمایه‌داری مؤثر است و قابلیت بقاء دارد، گفته‌ای است که هیچ ارتباطی به خوش‌بینی ندارد (همان، ۱۴۴).

اگر زبان توصیف فون‌هایک درباره نئولیبرالیسم، فلسفی‌تر و توصیف فون میزس رنگ و بویی جامعه‌شناختی دارد، زبان میلتن فریدمن، دیگر شارح بزرگ نئولیبرالیسم، کاملاً فنی و اقتصادی است، اما در اینجا تلاش می‌شود که نگاه او به سرمایه‌داری و نئولیبرالیسم کمتر فنی و بیشتر در راستای اهداف پژوهش باشد. فریدمن سرمایه‌داری را تنها شرط لازم برای آزادی سیاسی می‌داند (فریدمن، ۱۴۰۱: ۲۰). می‌توان گفت دغدغه اصلی فریدمن در کتاب *سرمایه‌داری و آزادی*، مسئله آزادی است، هرچند بر رقابت و خصوصی‌سازی تأکید ویژه دارد، اما آزادی در سطوح مختلف زندگی اجتماعی، روابط سیاسی و اقتصادی، برای او به عنوان یک دال مرکزی عمل می‌کند. فریدمن در مورد آزادی می‌نویسد:

یکی از هدف‌های اصلی لیبرال‌ها این است که در افتادن با مشکل اخلاق را به خود فرد واگذار کنند. مشکلات واقعاً مهم اخلاقی آنهایی هستند که

در جامعه آزاد، فرد با آن مواجه است، یعنی اینکه فرد باید با آزادی‌اش چه کند؟ پس دو مجموعه ارزش وجود دارد که لیبرال‌های بر آن دسته از ارزش‌ها تأکید دارند که مربوط به روابط بین انسان‌ها باشد؛ یعنی ارزش‌هایی که در اولویت نخست، به آزادی اختصاص می‌یابد و دسته دوم ارزش‌هایی است که مربوط به فرد در بهره‌برداری از آزادی‌اش می‌شود و این در قلمرو اخلاق فردی و همچنین فلسفه قرار می‌گیرد (همان، ۲۳-۲۲).

به‌باور فریدمن، مسئله اساسی سازمان‌دهی اجتماعی، نحوه هماهنگ کردن فعالیت‌های اقتصادی بسیاری از مردم است. حتی در جوامع نسبتاً عقب‌مانده، برای استفاده مؤثر از منابع موجود، تقسیم گسترده کار و تخصصی کردن وظایف شغلی ضروری است. به‌طور اساسی، فقط از طریق دو راه می‌توان فعالیت‌های اقتصادی میلیون‌ها انسان را هماهنگ کرد. راه اول، هدایت مرکزی از طریق «اعمال زور» است که روش ارتش و دولت‌های خودکامه امروزی است. راه دوم، «همکاری آزادانه» و «داوطلبانه» افراد بر مبنای روش بازار است (همان، ۲۳). اقتصاد بازار آن چیزی را که مردم نیاز دارند در اختیارشان می‌گذارد و نه آنچه را که گروهی می‌پندارند باید مورد نیاز مردم باشد. کار بازار این است که تا حد زیادی از کثرت مسائلی که تکلیف آنها باید از راه‌های سیاسی معلوم شود، می‌کاهد و بدین ترتیب نیاز به شرکت مستقیم دولت در آن بازی را به حداقل می‌رساند. بازار مستقل و بی‌طرف، فعالیت‌های اقتصادی را از دیدگاه‌های سیاسی جدا کرده و اجازه نمی‌دهد افراد در فعالیت‌های اقتصادی خود به دلایلی که ربطی به بهره‌وری آنان ندارد، مورد تبعیض قرار گیرند؛ خواه این دلایل مربوط به عقاید سیاسی آنان باشد و خواه رنگ پوست آنها (همان، ۳۴-۳۲).

به‌عقیده فریدمن، وسایل مناسب در جهت رسیدن به جامعه بازار، عبارت است از: بحث آزاد، همکاری اختیاری و اشاره به اینکه اجبار به هر شکل، نامناسب است. استفاده گسترده از بازار آزاد، فشار وارد بر ساختار را کاهش می‌دهد، زیرا نیاز به دنباله‌روی در فعالیت‌های مربوطه از بین می‌رود. هر چه حوزه فعالیت‌های بازار وسیع‌تر باشد، تعداد مسائلی که باید تصمیمات صریح سیاسی در قبال آنها گرفته شود نیز کمتر است و از این رو باید در مورد آنها به توافق رسید. به‌همین ترتیب، هر چه تعداد مسائلی که باید بر سر آنها به توافق رسید کمتر باشد، احتمال حصول توافق در عین داشتن جامعه‌ای آزاد، افزایش می‌یابد (همان، ۳۷-۳۵).

ذات نئولیبرالیسم

جهان کنونی پر از «ایسم»‌هایی است که ما را سردرگم می‌کند. نئولیبرالیسم نیز یکی از همین ایسم‌ها است که در بزنگاهی تاریخی در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی-اجتماعی پدیدار شد. تعاریف متفاوتی از نئولیبرالیسم وجود دارد که پرداختن به آنها می‌تواند در برداشتی منسجم از این مفهوم به ما کمک کند. دیوید هاروی (David Harvey)، نظریه‌پرداز برجسته انگلیسی، با اتخاذ رویکردی تاریخی به

نئولیبرالیسم، به یکی از برجسته‌ترین مفسران نظم نئولیبرال در زمانه کنونی تبدیل شده است، او معتقد است:

نئولیبرالیسم در وهله نخست نظریه‌ای در مورد شیوه‌هایی در اقتصاد سیاسی است که بر اساس آنها با گشودن راه برای تحقق آزادی‌های کارآفرینانه و مهارت‌های فردی در چارچوبی نهادی که ویژگی آن حقوق مالکیت خصوصی قدرتمند، بازارهای آزاد و تجارت آزاد است، می‌توان رفاه و بهروزی انسان را افزایش داد. در این میان، نقش دولت، ایجاد و حفظ یک چارچوب نهادی مناسب برای عملکرد آن شیوه‌هاست (هاروی، ۱۴۰۰: ۸).

هنری هلر (Henry Heller)، نظریه‌پرداز آمریکایی که تکامل نظام سرمایه‌داری را در بستر تاریخ مورد بررسی قرار داده است، نئولیبرالیسم را به‌عنوان متأخرترین مرحله تکوین سرمایه‌داری، به این صورت تعریف می‌کند:

نئولیبرالیسم به‌عنوان نظریه اقتصادی و سیاسی متولد شد و به‌تدریج به فرهنگ جدید واقعی تبدیل شد که توسط دولت، دانشگاه‌ها و رسانه‌ها ترویج می‌شود. منطق نئولیبرالیسم در این حقیقت منعکس می‌شود که برای ایجاد یک بازار آزاد به دست سنگین دولت نیاز است، اما به‌رغم مداخله دولت در گفتمان نئولیبرال، بازار به طرز وقیحانه‌ای به‌مثابه وسیله یا ماشینی خودکار ارائه می‌شود که قدرت‌مندترین پردازنده قابل تصور اطلاعات است (هلر، ۱۴۰۱: ۱۴۳).

یان رمان (Yan Rehmann)، نظریه‌پرداز و فیلسوف آلمانی، صورتی ایدئولوژیک از نئولیبرالیسم ترسیم می‌کند:

نئولیبرالیسم نوعی ایدئولوژی است که با جار زدن آزادی‌های فردی، توصیه می‌کند که همه کنش‌ها و امیال انسان به بازار آورده شود، زیرا مبادله در بازار را، فی‌نفسه اخلاقی می‌داند که قادر است جایگزین همه باورهای اخلاقی پیش‌تر تصور شود. نئولیبرالیسم خود را عاملیتی آزادی‌بخش از بوروکراسی دولتی ارباب‌منش معرفی کرده است و سوژه‌های خود را به واسطه فراخوانی مداوم آنها به فعال و خلاق بودنشان، بسیج می‌کند. نئولیبرالیسم در عین حال سوژه‌ها را به تبعیت از نظم محتوم بازار فرا می‌خواند که مرتباً به نحوی فزاینده تلاش‌های بسیاری از افراد را ناکام می‌گذارد و نقش بر آب می‌کند. نئولیبرالیسم ایدئولوژی است که پیوسته نیازمند آن است که باور به موفقیت را در همه افراد پدید آورد و در عین حال نگذارد که این باور به مطالبه اخلاقی یا حتی نقد بنیادین

ناعقلانیت کلی سرمایه‌داری تبدیل شود (رمان، ۱۴۰۰: ۳۷۰-۳۵۰).

مایکل هارت (Michael Hardt) و آنتونیو نگری (Antonio Negri) با خوانشی پساساختارگرایانه، نئولیبرالیسم را چنین تعریف می‌کنند:

نئولیبرالیسم معمولاً چهره اقتصادی‌اش را نمایش می‌دهد، اما قلبی سیاسی دارد. نئولیبرالیسم آزادی بازارها را احیا نکرده، در عوض دولت را از نو ابداع کرده است، از این طریق که کوشیده آن را از چنگ مبارزه طبقاتی و مطالبات اجتماعی رهایی ببخشد و نظریه و عمل ناظر بر توسعه سرمایه‌داری را از خطرات تعارض اجتماعی مصون بدارد. نئولیبرالیسم نوعی نیروی واکنشی است؛ واکنشی که به عوض فلسفه و سیاست، عمدتاً از رهگذر ایدئولوژی و کنش اقتصادی عمل می‌کند؛ نئولیبرالیسم بیش از آنکه مرام باشد، علم است، از این جهت که بیش از اقتدار یک کلیسا، سرکردگی سرمایه را تجهیز می‌کند و بیش از هویت ملی، به نیروی بازار متوسل می‌شود. نئولیبرالیسم همه این‌ها را به‌مدد آرایش متکثر و متنوعی تحقق می‌بخشد که به‌جای درهم‌شکستن قوای دشمن خویش، سعی در تصاحب آنها می‌کند (هارت و نگری، ۱۴۰۱: ۳۷۰-۳۵۰).

آدام کاتسکو (Adam Kotsko) نئولیبرالیسم را به‌مثابه قسمی از الهیات سیاسی سرمایه‌داری معاصر در نظر می‌گیرد:

مجموعاً در نئولیبرالیسم، قرائتی از طبیعت بشر که رقابت اقتصادی در آن بالاترین ارزش را دارد، به نظریه‌ای سیاسی می‌انجامد که در آن وظیفه اصلی دولت این است که چنین رقابتی را ممکن سازد و به‌راستی حکم به آن دهد و نتیجه جهانی است که در آن افراد، شرکت‌ها و دولت‌ها، جملگی پیوسته مجبورند خودشان را با رقابت اقتصادی ابراز کنند. این امر بدان معناست که نئولیبرالیسم به آفرینش جهانی تمایل دارد که در آن نئولیبرالیسم حقیقی باشد. به‌زحمت می‌توان الهیات سیاسی بیش از این منسجم و خودتقویت‌گری را تصور کرد؛ اما معتقدم هر تلاشی به هدف آفرینش بدیل برای نئولیبرالیسم باید دقیقاً به‌همین سیاق عمل کند (کاتسکو، ۱۴۰۲: ۶۳).

ویلیام دیویس (William Davies)، نظریه‌پرداز انگلیسی نیز معتقد است:

نئولیبرالیسم، تلاشی است در جهت جایگزین کردن ارزیابی اقتصادی به جای قضاوت سیاسی، ولی نه فقط ارزیابی، که به وسیله بازار انجام می‌گیرد. به عبارت دیگر، نئولیبرالیسم عبارت است از تلاش جهت منکوب کردن سیاست توسط اقتصاد (دیویس، ۱۴۰۲: ۲۵).

همچنین نوآم چامسکی (Noam Chomsky)، فیلسوف آمریکایی، نئولیبرالیسم را اینگونه تعریف می‌کند:

نئولیبرالیسم به مثابه فرم اصلاح شده آزادی به نفع بازار آزاد سرمایه‌داری، تعریفی از الگوی سیاسی اقتصادی زمانه ما است. این مفهوم به سیاست و فرآیندی اطلاق می‌شود که به موجب آن، به اقلیتی از سودجویان بخش خصوصی، مجوز کنترل زندگی اجتماعی را می‌دهد تا سود شخصی خود را به حداکثر برسانند (چامسکی، ۱۴۰۱: ۷).

وندی براون (Wendy Brown)، نظریه پرداز آمریکایی، در مقاله‌ای تحت عنوان «نئولیبرالیسم و پایان لیبرال دموکراسی»، نئولیبرالیسم را این گونه صورت بندی می‌کند:

گفتمان نئولیبرال درحالی که بازار را برجسته می‌کند، فقط یا حتی اساساً، متمرکز بر اقتصاد نیست، بلکه گسترش و ترویج ارزش‌های بازار در همه نهادها و اقدامات اجتماعی را نیز شامل می‌شود، تا آنجا که خود بازار همچون یک بازیگر برجسته در همه این حوزه‌ها باقی می‌ماند (براون، ۱۴۰۱: ۵۲).

با تأمل در تعریف‌های مورد بررسی در این بخش می‌توان گفت مهم‌ترین ویژگی‌های جهان‌بینی نئولیبرالیسم عبارتند از:

۱. بازار آزاد. بر مبنای تعاریف ارائه شده، بازار آزاد بخش جدانشدنی نظم نئولیبرال است، به شکلی که بدون وجود بازار آزاد، نئولیبرالیسم بی‌معنا و ناکارآمد است؛ هر چند زندگی بدون بازار، شاید زندگی غیرقابل تصویری باشد، اما سلطه بازار بر سایر حوزه‌های زیسته انسان، یعنی آنچه نظم نئولیبرال بر آن تأکید دارد، نیز خود عاملی در مختل کردن زندگی انسان است (استگر و روی، ۱۴۰۱؛ هلر، ۱۴۰۱؛ براون، ۱۴۰۱؛ چامسکی ۱۴۰۱؛ رمان، ۱۴۰۰؛ هاروی، ۱۴۰۰).

۲. تأکید بر تکنولوژی. تکنولوژی در ذات خود ماهیتی بی‌طرف دارد، اما منتقدین نظم نئولیبرال معتقدند نئولیبرالیسم تکنولوژی را به نفع اهداف خود مصادره کرده و به ابزاری برای استثمار زندگی انسان تبدیل شده است (هلر، ۱۴۰۱؛ هان، ۱۴۰۰؛ همو، ۱۴۰۰).

۳. مداخله دولت به نفع بازار آزاد: هر چند نئولیبرال‌ها به سختی با مداخله دولت در امور اقتصادی و

بازار آزاد مخالفت می‌کنند، اما از سوی دیگر معتقدند هر زمان نیاز باشد دولت باید به یاری بازار آزاد آمده و مشکلات آن را رفع کند. همین امر است که به عنوان تناقضی اساسی مورد توجه منتقدان نئولیبرالیسم قرار گرفته است (کاتسکو، ۱۴۰۲؛ هارت و نگری، ۱۴۰۱؛ هلر، ۱۴۰۱؛ هاروی، ۱۴۰۰).

۴. **آزادی‌های فردی.** مهم‌ترین اعتراض نئولیبرالیسم به عدم توجه به آزادی‌های فردی است. معمولاً اعتراض نئولیبرال‌ها به هر گونه ایدئولوژی جمع‌گرا مانند کمونیسم و سوسیالیسم، مربوط به همین نادیده گرفته شدن آزادی‌های فردی است، اما خود نئولیبرالیسم صرفاً شعار آزادی‌های فردی را سر می‌دهد در حالی که خود نیز آزادی‌های فردی را در سطحی کلان نادیده می‌گیرد، زیرا نئولیبرالیسم این آزادی‌های فردی را صرفاً در سطحی اقتصادی می‌خواهد، برخلاف لیبرالیسم کلاسیک که مدافع آزادی در تمامی سطوح بود و از حقوق شهروندی دفاع می‌کرد (هاروی، ۱۴۰۰؛ رمان، ۱۴۰۰).

۵. **رقابت.** نئولیبرالیسم تأکید می‌کند که اصول بازار آزاد که مهم‌ترین آن رقابت است، می‌تواند نقش اساسی در ایجاد نظم خودجوش اجتماعی ایفا کند. رقابت فی‌نفسه چیز بدی نیست، اما نقدی که به رقابت در چهارچوب نظم نئولیبرال وارد است، این است که نئولیبرال‌ها داشتن حداقلی از شرایط رقابت را برای افراد جامعه در نظر نمی‌گیرند و گمان می‌کنند تمامی افراد شرایط یکسانی برای رقابت دارند (کاتسکو، ۱۴۰۲؛ رمان، ۱۴۰۰).

۶. **خصوصی‌سازی و سودجویی.** همانگونه که گفته شد، نئولیبرال‌ها با دخالت دولت در امور اقتصادی مخالف‌اند و معتقدند مالکیت خصوصی افراد باید محترم شمرده شود. برعکس فلسفه اقتصادی کینزی، که حداقلی از دخالت دولت را برای دفاع از حقوق محرومان جامعه و به‌ویژه طبقه کارگر قائل بود، نئولیبرال‌ها تاب هیچ‌گونه دخالتی در سودجویی و خصوصی‌سازی ندارند (دیویس، ۱۴۰۲؛ هاروی، ۱۴۰۰).

۷. **حکمرانی سیاسی.** نئولیبرالیسم صرفاً به حکمرانی اقتصادی رضایت نمی‌دهد، بلکه در خوانشی دیگر، اساساً نئولیبرالیسم، سازوکاری است که تلاش می‌کند سیاست و روابط قدرت را از نو صورت‌بندی کند (دیویس، ۱۴۰۲؛ براون، ۱۴۰۱).

نئولیبرالیسم در بوته نقد

منطق بازار آزاد و دگردیسی ارزش‌ها

اساساً اقتصاددانانی نئولیبرال مثل فون‌هایک و فریدمن، بیش از آنکه جنبه‌های اخلاقی بازار را در نظر داشته، بر جنبه‌های اقتصادی آن تکیه دارند و همین نگاه جانب‌دارانه آنها است که بازار آزاد را در عصر کنونی به یک مسئله تبدیل کرده است. به عبارت دیگر، همیشه این پرسش بی‌پاسخ مانده که بازار آزاد تا کجا می‌تواند پیش برود؟ و در چه جاهایی باید محدودیت‌ها را بپذیرد؟ اسکار وایلد (Oscar Wilde) زمانی نوشته بود:

آدم بدین کسی است که قیمت همه چیز را می‌داند، اما ارزش هیچ چیز را نمی‌داند. جوامع ما معمولاً همه‌مان را بدین می‌کنند و هیچ‌کس بدین‌تر از اقتصاددانی نیست که ارزش مبادله را یگانه ارزش موجود می‌بیند و ارزش تجربی را مانند چیزی غیرضروری در جامعه بی‌اهمیت می‌شمرد؛ جامعه‌ای که در آن هرچیز بر اساس معیارهای بازار سنجیده می‌شود (واروفاکیس، ۱۴۰۱: ۳۷).

خیلی وقت پیش، بیشتر چیزها بیرون از مدار دادوستد تجاری به سخن دیگر، بیرون بازار- تولید می‌شدند. البته این بدین معنا نیست که جهان جایی بهتر و اخلاقی‌تر بود. طی دو یا سه سده گذشته جوامع ما به مرحله دیگری از تاریخ انسان گذر کرده‌اند. محصولات ما بیشتر و بیشتر بدل به کالا شده‌اند، حال آنکه بخش مولد ما منجر به تولید چیزهایی برای مصرف شخصی می‌شود. این کالایی‌شدن و پیروزی توقف‌ناپذیر ارزش مبادله بر ارزش تجربی، صرفاً در حوزه شخصی زندگی ما محصور نمی‌ماند. اکنون ما به نقطه‌ای رسیده‌ایم که بازار به قدری گسترش یافته که حتی ژن‌های انسان و حیوان هم قابل خرید و فروش بوده و ارزش مبادله پیدا کرده است. کم‌کم این کالایی‌شدن به همه‌جا سرایت می‌کند؛ حتی رَحِم مادر هم ارزش مبادله می‌یابد، وقتی به صورت رسمی و قانونی به اجاره زوجی درمی‌آید که به نحو دیگری قادر به بچه‌دارشدن نبوده‌اند. خیلی زود ما قادر به خرید و فروش سیارک‌ها در فضا و گسترش امپراتوری بازار و برتری ارزش مبادله از کره خاکی تا بی‌نهایت خواهیم بود (همان، ۳۸-۳۹).

همین استیلای بازار آزاد و قابل مبادله‌شدن هر چیز است که تفاوت بین «جامعه دارای بازار» و «جامعه بازار» را مشخص می‌کند. در عهد باستان کالا، بازار و ارزش مبادله واقعاً وجود داشت و نقشی مهم در زندگی انسان نیز ایفا می‌کردند، اما نکته اساسی آن است که این جوامع تحت سیطره منطق بازار نبودند. زندگی در جوامع بازار را صرفاً می‌توان طبق ضوابط اقتصادی درک کرد. البته فرهنگ، سنت‌ها و باورهای مذهبی همچنان اهمیت دارند، اما حتی این بقایای جهانی که در آن بازارها در حاشیه بودند و ارزش‌های تجربی همچنان حاکم بودند، معمولاً خود را از طریق تأثیرشان بر بازار جلوه‌گر می‌کنند. جوامع بازار وقتی به وجود آمدند که مولدترین فعالیت‌ها از خلال بازارها هدایت شدند (همان، ۴۳-۴۲). غلبه ارزش مبادله بر ارزش تجربی، چه خوب و چه بد، جهان را دگرگون کرد. از سویی، با کالایی‌شدن چیزها، مفهوم جدیدی از آزادی تحت سیطره بازار به وجود آمد و از سوی دیگر، این دگرگونی مروج بدبختی بی‌سابقه جدیدی مثل فقر و برده‌داری بالقوه بود. پول شاید امروزه هستی و هدف همه چیز است، اما همیشه این طور نبوده است. پول شاید همواره ابزار مهمی بوده که به افراد کمک کرده به هدف‌شان برسند، اما هدفی در خود و برای خود، به حدی که امروز هست، نبود. با پیروزی ارزش مبادله بر ارزش‌های تجربی، همچنان که جوامع دارای بازار به جوامع بازار تکامل یافتند، چیز دیگری رخ داد؛ پول از وسیله به هدف تبدیل شد (همان، ۵۱-۴۹).

به‌باور یانیس واروفاکیس (Yanis Varoufakis)، سرمایه‌داری باید هر چیزی را که لمس می‌کند، کالایی کند، اما در عین حال، نرخ مبادله‌ای بالا و در نتیجه سود زیاد منوط به این است که از به‌انجام رساندن کامل این کار باز بماند. سرمایه‌داری نمی‌خواهد به سرنوشت گله‌ای از درندگان دچار شود که شکارشان را آن‌قدر ماهرانه و با کارایی تمام می‌بلعند که از گرسنگی تلف می‌شوند، و به‌همین دلیل متکی بر وجود لایتناهی از ارزش‌های تجربی است تا ارزش‌های مبادله‌ای‌اش را با آنها پروار کند. سرمایه‌داری باید همواره درصدد کشف و کالایی کردن چیزهایی باشد که تاکنون از دستش دررفته‌اند (همو، ۱۴۰۳: ۴۵).

سرمایه‌داری نئولیبرال هم در مواجهه با ارزش تجربی تا جای ممکن، آن را در زنجیره ارزش مبادله‌ای‌اش ادغام کرده و به این شکل سیاره زمین را تصاحب کرده است. سرمایه‌داری پس از ادغام همه منابع، محصولات و مصنوعات، حالا دیگر به کالایی‌سازی امواج رادیویی و تلویزیونی، رحم زنان، هنر، اطلاعات ژنتیکی، سیارک‌ها و حتی خود فضا روی آورده است. در این فرآیند ارزش تجربی همه چیزها به ارزش پولی و دلاری تقلیل یافته، به یک دارایی پول‌ساز و نوعی قرارداد تجاری (همان، ۴۳). پول بیش از هر چیز، بازتابی است از روابط ما با یکدیگر و با مظاهر فناوری؛ یعنی ابزار و طرقي که ما با آنها ماده را دگرگون می‌کنیم. به بیان شاعرانه مارکس:

پول قابلیت بیگانه‌شده بشر است. آنچه من به‌عنوان یک انسان از انجامش ناتوانم و در نتیجه همه قدرت‌های ذاتی و فردی من هم از انجامش ناتوان‌اند، به‌واسطه پول ممکن می‌شود. پس پول هر یک از این قدرت‌ها را بدل به چیزی می‌کند که به‌خودی خود نیست؛ یعنی آن را به ضد خودش بدل می‌کند (مارکس به‌نقل از همان، ۳۴).

از سوی دیگر، مایکل سندل (Michael Sandel)، نظریه‌پرداز آمریکایی، در تلاش است رابطه بین اخلاق و اقتصاد بازار را برای ما نمایان کند. به‌باور وی «اخلاق نشان می‌دهد که ما دوست داریم دنیا چگونه عمل کند، اقتصاد نشان می‌دهد که دنیا عملاً چگونه است» (سندل، ۱۴۰۰: ۷۷). سندل برای نقد بازار، «عدالت» را به‌عنوان مفهوم مرکزی دستگاه نظری خود در نظر گرفت. بر اساس دیدگاه وی، عدالت بر مبنای عضویت افراد در اجتماع‌ها صورت‌بندی شده و هدف اساسی آن، ارزش‌مند شمردن خیر عمومی است (Sandel, 2013: 123). خیر عمومی بر اساس ارزش‌مند شمردن فرهنگ‌ها و اجتماعات متفاوت موجود در آنها شکل گرفته است که در شکل‌گیری هویت افراد نقشی غیرقابل انکار دارند (Idem, 2018: 253).

به‌باور سندل، خیلی از اقتصاددان‌ها گمان می‌کنند بازار به‌خودی خود خنثی است و تأثیری در کالایی که مبادله می‌کند، نمی‌گذارد، اما این‌طور نیست. بازار اثرش را می‌گذارد. ارزش‌های بازار گاهی ارزش‌های دیگر را، یعنی ارزش‌های که باید حفظ کنیم را، از میدان به‌در می‌کنند. بازار زمانی مخرب می‌شود که به حوزه‌هایی از زندگی دست‌درازی می‌کند که جنبه پولی و کالایی ندارند. بعضی چیزهای خوب زندگی ما

اگر صورت کالا پیدا کنند، فاسد می‌شوند و ارزش‌شان را از دست می‌دهند. پس برای اینکه ببینیم جایگاه بازار کجاست و کجا نباید به بازار اجازه دخالت داد، باید ببینیم چیزهایی از قبیل بهداشت، آموزش، زندگی خانوادگی، هنر یا تکالیف مدنی را چگونه ارزیابی می‌کنیم. این‌ها مسائل اخلاقی و سیاسی هستند، نه صرفاً اقتصادی. برای حل آنها ما باید مورد به مورد، درباره معنی اخلاقی‌شان و راه درست ارزش‌گذاری آنها بحث کنیم؛ بنابراین بدون آنکه متوجه شویم، بدون اینکه درباره‌اش تصمیم گرفته باشیم، از اقتصاد بازار داشتن به جامعه بازاری بودن گذار کردیم (سندل، ۱۴۰۰: ۷-۶).

مسئله اساسی برای سندل، دست‌درازی پول و بازار به ساحتی از زندگی است که زمانی هنجارهای غیربازاری بر آن حاکم بود (همان، ۲۳). اقتصاددانان اغلب وانمود می‌کنند بازار چیزها را فقط سامان می‌دهد؛ دست به آنها نمی‌زند و آلوده‌شان نمی‌کند، اما این حقیقت ندارد، بازار انگش را روی ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی می‌زند، غالباً مشوق‌های غیربازاری را تضعیف می‌کند یا از بین می‌برد (همان، ۵۶). به بیان سندل، دوره فخرفروشی بازار درست همان دوره‌ای بوده که گفتمان عمومی تا حد زیادی از محتوای اخلاقی و معنوی خالی شده است. تنها راه ننگ داشتن بازار در جای خودش این است که ما بی‌پرده و بی‌تعارف، درباره فضیلت‌های اخلاقی و امور اجتماعی که برایمان مهم‌اند گفتگو کنیم. هر چقدر چیزهایی که با پول می‌توان خرید بیشتر شوند، فرصت‌های برخورد افراد از قشرهای مختلف با یکدیگر کمتر می‌شود. در زمانه افزایش نابرابری، بازاری کردن همه‌چیز موجب می‌شود دارا و ندار روز به روز بیشتر جدا از یکدیگر زندگی کنند (همان، ۱۷۹). در نهایت مسئله بازار در واقع این است که ما چگونه می‌خواهیم در کنار یکدیگر زندگی کنیم. آیا جامعه‌ای می‌خواهیم که همه‌چیزش قابل خرید و فروش است؟ یا فضیلت‌های اخلاقی و مدنی وجود دارند که بازار احترام‌شان را ننگه نمی‌دارد و با پول نمی‌توان خریدشان؟ (همان، ۱۸۰). در نهایت باید عنوان نمود جوامع بازار ماشین‌های فوق‌العاده و ثروت باورنکردنی، فقر حیرت‌انگیز و بدهی‌های عظیم تولید می‌کنند، اما همزمان امیال و رفتارهایی را در ما تولید می‌کنند که برای تداوم خودشان لازم است (واروفاکیس، ۱۴۰۱: ۱۶۶).

نئولیبرالیسم به مثابه فرمی از توسعه عقلانیت اقتصادی

به‌باور وندی براون، نئولیبرالیسم امر اجتماعی را متهم می‌کند به اینکه خیالی و غیرواقعی است و از طریق آن، برابری طلب می‌شود، اما به‌بهای قربانی شدن نظم خودانگیخته حاصل از بازارها و موازین اخلاقی. خرد نئولیبرال جانب‌داری از این هنجارها و روال‌ها را تلاشی کج‌اندیشانه برای پشت‌پازدن به آزادی، جایگزینی دستورات اخلاقی با احکام سیاسی و اهتمام در مهندسی اجتماعی منتهی به تمامیت‌خواهی نشان می‌دهد (براون و دیگران، ۱۴۰۱: ۵۱). براون معتقد است حوزه سیاسی، همراه با سایر ابعاد زندگی معاصر، تسلیم یک عقلانیت اقتصادی شده است؛ به عبارت دیگر، نه تنها بشریت به‌طور کامل به‌صورت انسان اقتصادی پیکربندی شده، بلکه تمام ابعاد زندگی بشر بر اساس یک عقلانیت بازاری

قالب‌بندی شده‌اند. درحالی‌که این امر مستلزم تسلیم کردن هرگونه کنش و سیاست‌ورزی به ملاحظات سودجویانه است، به‌همان اندازه مهم است که با خروجی همه کنش‌های انسانی و متعارف به‌عنوان یک اقدام عقلانی شرکتی و بر طبق یک حسابگری سودجویانه، منفعت‌طلبانه یا رضایت در برابر شبکه کمیابی اقتصاد خرد، عرضه و تقاضا- و بی‌طرفی اخلاقی و ارزشی رفتار می‌شود.

نئولیبرالیسم تصور نمی‌کند که به این سادگی تمام جنبه‌های زندگی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی را بتوان به چنین حسابگری تقلیل داد، بلکه می‌کوشد اقدامات نهادی و پاداش‌هایی را برای گفتمان و سیاست، معیارهای خود را ترویج کند، بازیگران منطقی را ایجاد کرده و یک منطق بازار را برای تصمیم‌گیری در همه حوزه‌ها تحمیل نماید. ازاین‌رو، مهم‌تر اینکه نئولیبرالیسم دربردارنده ادعایی هنجاری به‌جای هستی‌شناختی در مورد فراگیر بودن عقلانیت اقتصادی است و از نهادسازی، سیاست‌ها و توسعه گفتمان متناسب با چنین ادعایی حمایت می‌کند (همان، ۵۴).

براون معتقد است گسترش عقلانیت اقتصادی به حوزه‌ها و نهادهای سابقاً غیراقتصادی به رفتار فردگرایانه منجر می‌شود؛ یا به عبارت دقیق‌تر، یک نظم نئولیبرال را برای شهروندان تجویز می‌کند. درحالی‌که لیبرالیسم کلاسیک، تمایز و حتی گاهی تنش را از جمله معیارهای اقدامات اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی فردی بیان می‌کند، نئولیبرالیسم به‌طور هنجاری، افراد را به‌عنوان یک بازیگر شرکتی در همه حوزه‌های زندگی پرورش داده و هویت می‌بخشد. نئولیبرالیسم، افراد را موجوداتی منطقی و محاسبه‌گر نشان می‌دهد که استدلال اخلاقی آنها با استعداد مراقبت از خود، یعنی توانایی تأمین نیازهای خود و ارائه خدمت به جاه‌طلبی‌های خود، سنجیده می‌شود. نئولیبرالیسم با ایجاد مسئولیت‌پذیری کامل فرد نسبت به خود، مسئولیت اخلاقی را معادل با کنش منطقی معرفی می‌کند و اختلاف بین رفتار اقتصادی و اخلاقی را با پیکربندی مطلق امر اخلاقی به‌عنوان یک موضوع عقلانی پیرامون هزینه‌ها، منافع و پیامدها پاک می‌کند، اما با انجام این کار، مسئولیت در قبال خود را به فرازی جدید می‌رساند (همان، ۵۶-۵۷).

به‌باور براون، سوژه‌های نئولیبرالی از طریق آزادی‌شان کنترل می‌شوند، نه آن‌گونه ساده که متفکران مکتب فرانکفورت به‌واسطه فوکو مورد بحث قرار داده‌اند، به‌دلیل اینکه آزادی در یک نظام سلطه می‌تواند ابزاری برای آن سلطه باشد، بلکه به‌دلیل اخلاق‌گرایی نئولیبرال ناشی از پیامدهای این آزادی. چنین کنترلی همچنین به این معنی است که صرف‌نظر کردن دولت از حوزه‌های خاص و به‌دنبال آن خصوصی‌سازی برخی از کارکردهای دولت، به‌معنای برچیده شدن دولت نیست، بلکه به منزله یک تکنیک حکمرانی است (براون، ۱۴۰۱: ۶۰). در حقیقت، این تکنیک نشانه حکمرانی نئولیبرالی است که در آن، اقدام اقتصادی عقلانی که سراسر جامعه را اشباع کرده است، جایگزین قانون یا مقررات روشن دولتی می‌شود. نئولیبرالیسم با هدف تشویق افراد برای دادن یک شکل کارآفرینانه خاص به زندگی خود، صلاحیت نظارتی دولت را به‌سمت افراد مسئول و عقلایی سوق می‌دهد (همان، ۶۱). سرانجام، اشباع هم دولت و هم فرد از عقلانیت

اقتصادی، تأثیر اساسی در دگرگونی و ایجاد محدودیت بنیانی معیارهای سیاست اجتماعی مناسب در برابر لیبرال دموکراسی کلاسیک دارد. سیاست اجتماعی نه تنها باید با آزمون‌های سودآور سازگار باشد، رقابت را برانگیزد و مسیر رقابت را بگشاید و افراد عقلانی تولید کند، بلکه از اصل کارآفرینانه «نابرابری برای همه» پیروی کند، چنان‌که اشکال کارآفرینانه را با بدنه اجتماعی درهم آمیخته و گسترش دهد. این اصلی است که حکمرانی دولت نئولیبرال را با جامعه و فرد مرتبط می‌کند.

روی هم رفته، تعمیم عقلانیت اقتصادی به تمام جنبه‌های تفکر و فعالیت، قرار دادن دولت در خدمت صریح و مستقیم به اقتصاد، تقلیل سازمان دولت به عنوان شرکتی که توسط عقلانیت بازار سازمان یافته است، ترویج مفهوم فرد اخلاقی به عنوان یک فرد کارآفرین، و بنای سیاست اجتماعی مطابق با این معیارها، می‌تواند به عنوان شکل شدیدتری از اشباع حوزه‌های اجتماعی و سیاسی توسط سرمایه به جای شکل جدیدتر آن ظاهر شود. این یعنی اینکه عقلانیت سیاسی نئولیبرالیسم را می‌توان مرحله‌ای از سرمایه‌داری تعبیر کرد که درواقع بیانگر استدلال مارکس است که سرمایه به تمام جنبه‌های زندگی نفوذ و آن را دگرگون می‌کند؛ بازسازی هر چیزی در شمایل آن و کاهش هر ارزش و فعالیتی به توجیه خشک و رسمی آن (همانجا).

نئولیبرالیسم؛ تمیزه‌شدن و مسئولیت فردی

از نظر جامعه‌شناسان نوعی از فردگرایی مهم‌تر از سایر انواع آن است و آن، عبارت است از فردگرایی که معرف نظام اقتصادی ماست. درحقیقت، بسیاری از جامعه‌شناسان معتقدند ایدئولوژی فردگرایی از لحاظ تاریخی پیامد مستقیم ظهور اقتصاد سرمایه‌داری است. با وجود این، گروه دیگری از جامعه‌شناسان معتقدند جهان‌بینی فردگرایانه نقطه شروع بود و نظام اقتصادی مدرن در حقیقت معلول فردگرایی است، نه علت آن (کالرو، ۱۴۰۲: ۵۰). سرمایه‌داری و فلسفه پشتیبان آن، بیش از هر نظام اقتصادی دیگری، به فردگرایی گرایش دارند. این امر هنگامی آشکارتر می‌شود که بدانیم لازمه سرمایه‌داری این است که فرآیند تولید در دست مالکیت خصوصی باشد نه در تملک پدیده‌های عمومی بزرگ‌تر. همچنین فردگرایی در ایده بازار کار نیز هویداست. در بازار کار زمان و توان آدمی بدل به کالاهایی شخصی می‌شوند و فرض بر این است که هر کارگر شخصاً مسئول تأمین امنیت شغلی خود است. اما وقیحانه‌ترین شکل فردگرایی را می‌توان در آن دسته از پیش‌فرض‌های فلسفی دید که بیشتر اقتصاددانان برای توجیه و دفاع از آن به خدمت می‌گیرند (همان، ۵۳).

پیر بوردیو (Pierre Bourdieu)، نئولیبرالیسم را به مثابه آرمان‌شهری از استثمار بی‌حد و مرز می‌داند که به شکل برنامه‌ای منسجم برای تخریب منظم ساختارهای جمعی عملیاتی شده که می‌توانستند مانعی بر سر راه منطق بازار تمام و کمال به وجود بیاورند (بوردیو، ۱۳۹۸: ۸۴). نقطه شروع بوردیو برای نقد نئولیبرالیسم این سؤال است که جامعه چگونه آتمیزه و فردگرا می‌شود؟ یا به عبارت بهتر، چرا سرنوشت مشترک برای افراد هیچ اهمیتی ندارد و هر کس به فکر منافع خود است و فردگرایی دامن همه افراد جامعه را گرفته

است؟ برای پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها قبل از هر چیز به یک جمله معروف و عامیانه که امروزه بسیار رایج شده باید اشاره کرد: «اگر بدبخت یا فقیر هستی، مقصر خودت هستی». این جمله را می‌توان به‌عنوان نقطه عطف استیلای گفتمان نئولیبرالیسم در نظر گرفت. چنین جمله‌ای نه تنها بار مسئولیت را از دوش ساختارها برداشته و بر گردن خود فرد انداخته، بلکه به گفتمان نئولیبرالیسم نیز مشروعیت بخشیده است. پیر بوردیو با اشاره به مسئله‌ای چون «فقر» نشان می‌دهد که چنین نگاهی که بر ساخت گفتمان نئولیبرال است، تا چه اندازه به خطا رفته است. بوردیو بر این باور است که نئولیبرال‌ها مسئله‌ای چون فقر را که یک مسئله کلان اجتماعی است را به مسئله فردی و خصوصی تقلیل داده‌اند و هیچ مسئولیتی برای دولت در این زمینه در نظر نگرفته‌اند. بر همین مبناست که اقتصاددانان نئولیبرال از «بازگشت فرد» سخن می‌گویند؛ به عبارتی، بازگشت سوژه مسئول و نادیده گرفتن مسئولیت دولت و تبلیغ ایده «هر کس بر اساس لیاقتش» به جای «ایده هرکس بر اساس نیازش» که حکایت از کاهش دخالت‌های دولت در مسئولیت‌های اجتماعی دارد (همو، ۱۳۹۵: ۱۱۴). منظور از بازگشت مسئولیت فردی، برگشت به سوژه‌ای است که معمولاً خودش سرنوشتش را رقم می‌زند و در نهایت، مسئولیت موقعیتی است که در زندگی دارد، یعنی سوژه‌ای که وقتی در موقعیت قربانی است، می‌توان سرزنشش کرد و همچنین به‌خاطر ایجاد نقص در سیستم امنیت اجتماعی به او حمله کرد (همو، ۱۳۹۷: ۵۳۴).

به باور بوردیو گفتمان نئولیبرالیسم مانند گفتمان‌های دیگر نیست. نئولیبرالیسم گفتمانی قدرت‌مند است که چون همه قدرت‌های موجود در جهان روابط قدرت را در پشت خود دارد، جنگیدن با آن سخت و طاقت‌فرساست. این جهان روابط قدرت، با جهت دادن به گزینه‌های اقتصادی کسانی که بر روابط اقتصادی استیلا دارند و در نتیجه با افزودن نیروی ویژه نمادین خودش به آن روابط قدرت، آن را چنانکه هست، کمک می‌کند که بسازد (همو، ۱۳۸۷: ۱۵۰). منطق اقتصاد نئولیبرال از خلال نهادهای بین‌المللی نظیر بانک جهانی یا صندوق بین‌المللی پول و دولت‌هایی که این نهادها مستقیم یا غیرمستقیم اصول حکومتی‌شان را به آنها دیکته می‌کنند، امروز در پی تحمیل خود به سراسر جهان است. این اقتصاد بخشی از مشخصات خود را که دعوی جهان‌شمولیت آنها را دارد، مدیون آن است که در یک جامعه خاص بستریافته، یعنی در نظامی از باورها و ارزش‌ها، در یک رفتار و یک بینش اخلاقی نسبت به جهان، و به‌صورتی خلاصه در یک عقل سلیم اقتصادی، ریشه کرده و به‌همین عنوان در ساختارهای اجتماعی و ساختارهای شناختی یک نظام اجتماعی خاص جای می‌گیرد (همو، ۱۳۹۸: ۵۹).

از سوی دیگر، خوانش میشل فوکو (Michel Foucault) در کتاب *تولد زیست سیاست*، از نسبت بین دولت و نئولیبرالیسم، می‌تواند در اتمیزه شدن سوژه‌های نئولیبرال راهگشا باشد. به‌باور فوکو، نئولیبرالیسم شکلی از حکومت‌مندی است، نوعی از عقلانیت حکمرانی که انواع جدیدی از قلمرو اجتماعی را تولید می‌کند. نئولیبرالیسم به‌عنوان شکلی از حکومت، فراتر از سیاست اقتصادی یا حتی حوزه اقتصادی، آن‌گونه

که به‌طور سنتی تصور می‌شود، گسترش می‌یابد (کاظمی، ۱۴۰۲: ۴۱-۴۰). حکومت‌مندی نئولیبرال، خوانشی فوکویی از رابطه بین گفتمان نئولیبرال و دولت مدرن است که سازوکارهای جدیدی از مداخله دولت مدرن در امر سیاست‌گذاری اجتماعی تحت وضعیت نئولیبرالیسم ارائه می‌کند.

فوکو در *تولد زیست سیاست* به‌مثابه یک دیرینه‌شناس، در بخشی از کتاب به سازوکارهای صورت‌بندی علاقه‌مند است که حاکم بر ابژه‌ها، مفاهیم و عملکردهای گفتمان نئولیبرالیسم است. به‌باور فوکو، نئولیبرالیسم، نظریه کلاسیک بازار آزاد را از نو صورت‌بندی می‌کند، اما به‌جای تعریف بازار در قالب مبادله، رقابت را جایگزین می‌کند (همان، ۱۶۸). به‌نظر وی، نظم نئولیبرال، به‌جای ایجاد چارچوب مبادله بین دو شریک برابر، ایده نابرابری و عدم تعادل را جایگزین می‌کند. بدین جهت می‌توان گفت گفتمان نئولیبرال را از طبیعت‌گرایی پنهان لیبرالیسم تفکیک می‌کند. در این گفتمان رقابت، طبیعی نیست، حتی خروجی بازی غرایز و نیازها هم نیست، بلکه ساختاری است که شامل ویژگی‌های رسمی است که می‌تواند تنظیم اقتصادی را به‌واسطه سازوکار قیمت‌ها تأمین کند. در این بین، نقش دولت بسیار حیاتی است. دولت وظیفه دارد رقابت مد نظر جهان‌بینی نئولیبرال را از طریق بخش مهمی از مداخلات دائمی ایجاد کند. بر این اساس، دخالت یا عدم دخالت دولت نیست که نئولیبرالیسم را از یک سیاست برنامه‌ریزی‌شده جدا می‌کند، بلکه ذات و ماهیت این مداخله است که تمایز را ایجاد می‌کند. مداخله باید در اوضاع بازار، که همان چهارچوب است و نه در سازوکارها، صورت گیرد.

فناوری نئولیبرال حکومت باید اقتصاد بازار آزاد را درون یک چارچوب نهادی صورت‌بندی کند، نه اینکه آن را هدایت یا برنامه‌ریزی کند. ماهیت لیبرالیسم کلاسیک نه بر اساس حکومت اقتصادی، بلکه به‌مثابه یک حکومت یا سیاست جامعه، در معنایی که تنها این سیاست می‌تواند هدف اعمال و کنش حکومتی باشد، تعریف می‌کند. در چنین شرایطی که جامعه به هدف عمل حکومت تبدیل می‌شود، این‌همه معنی مفهوم اقتصاد اجتماعی بازار را منعکس می‌کند؛ بر این اساس تحلیل نئولیبرالیسم، امکان رد شدن این نگاه که اقتصاد فرآیندی مستقل است را فراهم می‌کند و بر یک نظم هم‌زمان اقتصادی، حقوقی و نهادی تأکید می‌کند (همان، ۲۰۶).

در نگاه فوکو، گفتمان نئولیبرال، به‌ویژه نئولیبرالیسم آمریکایی، تلاش دارد اقتصاد را از نو تعریف کند: تحلیل اقتصادی دیگر بر مبنای خوانش سازوکارهای تولید، مبادله و مصرف صورت‌بندی نمی‌شود، اساساً نئولیبرالیسم خود را به‌مثابه علم رفتار بشری معرفی می‌کند. بر این اساس، اقتصاد تبدیل به تحلیل و بررسی فعالیتی می‌شود که خود را به‌مثابه رابطه میان اهداف و ابزار و وسایل کمیاب تعریف می‌کند (همان، ۳۰۱). این دگرگونی در پارادایم اقتصادی، مفهوم کار را هم دگرگون می‌کند؛ یعنی حرکت از مفهوم‌سازی از نیروی کار به مفهوم‌سازی سرمایه‌شایستگی و تبحر. بنابراین، کار کردن نوعی رفتار اقتصادی، عقلانی و محاسبه‌شده از جانب فردی است که کار می‌کند تا با اثرگذاری بر منابع، به هدف و سودی مشخص دست

یابد. به باور فوکو، انسان در چهارچوب نظم نئولیبرال، انسانی است که خودکارآفرین است؛ به عبارت دیگر، سرمایه مخصوص به خود را دارد که برای او به مثابه منبع درآمد است (همان، ۳۰۳). نگاه میشل فوکو به سوژه نئولیبرال نیز می تواند در درک نحوه اتمیزه شدن جامعه به ما کمک کند. به باور فوکو، در عصر نئولیبرالیسم، فرآیندها، نقش اقتصادی به خود گرفته اند؛ اکنون از همه ما انتظار می رود که کارآفرینان خودمان باشیم و تا سرحد مرگ با دیگران رقابت کنیم، همیشه خودمان را به کار در سطوح بالاتر هل دهیم، همیشه به دنبال فرصت های جدید سرمایه گذاری باشیم، حتی فرصت هایی با ریسک بالا، تا به بهترین شکل از منابع شخصی خود بهره برداری کنیم و حداکثر سود شخصی را به دست آوریم. نئولیبرالیسم نوع جدیدی از فرد را تولید کرده است؛ به عبارت بهتر، سوژه جدیدی را تولید کرده که بخش های عمومی و خصوصی را به یکدیگر متصل می کند. فرد نئولیبرال، فردی رقابتی است که به طور کامل در رقابت های جهانی غوطه ور شده است. علاوه بر این، سوژه نئولیبرال نه تنها از قفس آهنگین اقتصاد سرمایه داری و بر بیرون نیامده، بلکه درون قفس های فردی که تحت تأثیر جهانی نئولیبرال قرار دارد، خود را محبوس کرده است (Dardot and Laval, 2014).

روان سیاست نظم نئولیبرال

اقتصاد سرمایه داری نئولیبرال به بقا جایگاه مطلق می دهد. این اقتصاد نگران زندگی نیک نیست، مایه دوام چنین اقتصادی این توهم است که سرمایه بیشتر یعنی حیات بیشتر، و حیات بیشتر یعنی ظرفیت زندگی بیشتر (هان، ۱۴۰۰: ب: ۸۸). مردمی که در ورطه جامعه در حال پیشرفت نئولیبرال فروغلتیده اند، به جای به پرسش کشیدن جامعه و نظام، خود را در برابر این نظام مسئول و متعهد می دانند و در برابر آن احساس شرم می کنند (همان، ۱۱).

به باور بیونگ چول هان (Byung-Chul Han)، روان سیاست نئولیبرال همواره شیوه های بدیع تر استثمار را به ارمغان آورده است. کارگاه های بی شمار مدیریت خوشتن، بازدرمانی انگیزشی و سمینارهایی با موضوع آموزش شخصیتی و ذهنی، نوید نیل به خودبهبودسازی نامحدود و بهره وری فزاینده را می دهند. سوژه ها به واسطه تکنیک های نئولیبرال سلطه، که هدفشان نه تنها سرمایه گذاری در ساعت کار، بلکه سرمایه گذاری بر شخصیت یا خود سوژه است، هدایت می شوند. همه این تکنیک ها معطوف به فرامین فردی و درواقع، معطوف به زندگی سوژه هاست. نئولیبرالیسم، هستی انسان کامل را به مثابه ابژه ای برای استثمار در نظر می گیرد (همان، ۳۵). ایدئولوژی نئولیبرال خودبهبودسازی، معرف و ویژگی های مذهبی درواقع متعصبانه است. این نوع از خودبهبودسازی دربرگیرنده شکل جدید سوژه سازی است. کارکردن بی وقفه به همراه تهذیب نفس همچون خودسنجی و خودکنترلی پروتستانیسم، معرف نوعی فناوری سوژه سازی و سلطه به معنای واقعی کلمه است. در حال حاضر، به جای جستجوی گناهان، فرد باید افکار منفی را یافته و از بین ببرد (همان، ۳۶).

روان سیاست نئولیبرالیسم با تلاش برای ترویج آگاهانه این امر که ذهن انسان هیچ نیست مگر یک ماشین مولد مثبت‌اندیش، ذهن انسان را ویران می‌کند. سوژه نئولیبرال اسیر اجبار خودبهنه‌سازی شده است؛ یعنی، همواره مجبور به کسب دستاوردهای بیشتری است؛ گویا معالجه، به کشتار تبدیل شده است (همو، ۱۴۰۰ الف: ۳۸). روان سیاست نئولیبرال با راهکار ایجابی، سلطه می‌یابد. به جای به‌کارگیری مؤلفه‌های منفی، روان سیاست با محرک‌های مثبت‌اندیش پیش می‌رود (همان، ۴۲). روان سیاست نئولیبرال از طریق کنترل هیجانات، کنش‌های فعال را مدیریت می‌کند. روان سیاست نئولیبرال با دستاویز قرار دادن هیجان، کنش‌های سطح پیش‌انعکاسی را با جرح و تعدیل‌های عمیق درونی، مدیریت می‌کند. در نتیجه، هیجان ابزار کارآمدتری برای کنترل روان سیاسی تمامیت فرد است؛ فرد به‌مثابه یک کل (همان، ۵۴).

هان معتقد است جامعه قرن بیست‌ویکم دیگر یک جامعه انضباطی نیست، بلکه یک جامعه «دستاوردسالار» است. ساکنانش هم دیگر سوژه‌ای منقاد نیستند، بلکه سوژه‌های «دستاوردخواه» هستند. آنها کارآفرینان خودشان هستند (همو، ۱۴۰۰ ب: ۲۵). «می‌توانی» بی‌پایان، فعل معین ایجابی جامعه دستاوردسالار است؛ می‌توانی سطح بهره‌وری را افزایش می‌دهد، به‌همین دلیل است که سوژه دستاوردخواه سریع‌تر و بهره‌ورتر از سوژه منقاد است (همان، ۲۶-۲۷). جامعه مبتنی بر زحمت‌کشی و دستاورد، جامعه‌ای آزاد نیست؛ این جامعه قیدوبندهای جدیدی خلق می‌کند. بالاخره دیالکتیک ارباب و برده به جامعه‌ای که در آن، همه آزاد و قادر به فراغت‌اند، نمی‌رسد، بلکه به یک جامعه کارسالار می‌رسد که خود ارباب به یک برده زحمت‌کش تبدیل شده است. در این جامعه اجبارمدار، هر کسی یک اردوگاه کار اجباری درون خودش می‌سازد. این اردوگاه با این حقیقت تعریف می‌شود که همه افراد زندانی و نگهبان یا قربانی و مجرم هستند. فرد خودش را استثمار می‌کند؛ یعنی استثمار حتی بدون سلطه هم میسر است (همان، ۴۲). سرچشمه افسردگی، که اغلب در فرسودگی به اوج می‌رسد، همانا خودارجاعی سخت هیجان‌زده، افراطی و زیاده از حد است که خصیصه‌های مخرب یافته است.

سوژه دستاوردخواه مستهلک و افسرده، خودش را به اصطلاح خُرد و خاکشیر می‌کند. این سوژه خسته است، او اصلاً نمی‌تواند از خودش پا بیرون بگذارد، بیرون خودش بایستد، به دیگری و به دنیا تکیه کند. به‌همین دلیل، آرواره‌هایش را روی خودش می‌فشارد. پارادوکس ماجرا آنجاست که با این کار از درون تهی و خالی می‌شود (همان، ۷۸). اگر در جامعه انضباطی فوکو، نفی‌اندیشی و ممنوعیت، دیوانگان و مجرمان را می‌سازد، افسردگان و بازندگان، محصول جامعه دستاوردسالار مجازی نئولیبرال هستند. در واقعیت آنچه فرد را افسرده می‌کند، زیادت مسئولیت و ابتکار عمل نیست، بلکه دستور دستاورد داشتن است (همان، ۲۸-۲۶). در نتیجه سوژه دستاوردخواه معاصر بر خودش خشونت روا می‌دارد و به جنگ خویش می‌رود (همان، ۶۸).

هان معتقد است جامعه امروز یک جامعه دستاوردسالار است که روزبه‌روز بیشتر وجه سلبی

ممنوعیت‌ها و فرمان‌ها را کنار می‌گذارد و خود را همچون جامعه آزادی‌مدار عرضه می‌کند. فعل معینی که شاخص جامعه دستاوردسالار است، «باید» نیست بلکه «می‌توانی» است. سوژه دستاوردخواه دوره پسامدرن دچار نفی و سلب است. این سوژه بر مدار اثبات می‌چرخد (همان، ۶۹). سوژه دستاوردخواه دوران معاصر به دنبال وظیفه نمی‌رود؛ اصل و قاعده‌اش ابداً تمکین، قانون و انجام تعهد نیست، بلکه آزادی، لذت و تمایل است. فراتر از همه اینکه، او از کارش انتظار سودی دارد که همان تمتع است. او برای لذت است که کار می‌کند و به دستور دیگری عمل نمی‌کند. به‌واقع، او اساساً به خودش گوش می‌دهد. بالاخره، انتظار می‌رود او یک کارآفرین خویش‌فرما باشد. ولی این آزادی از قید دیگری اساساً رهایی‌بخش و آزادی‌بخش نیست؛ دیالکتیک آزادی، قیدهای جدیدی می‌سازد. آزادی از قید دیگری به رابطه‌ای خودشیفته‌گونه با خویش‌تن تبدیل می‌شود و این رابطه زمینه‌ساز بسیاری از اغتشاش‌های روانی است که دامن‌گیر سوژه دستاوردخواه امروزی شده‌اند. بنابراین سوژه دستاوردخواه احساس می‌کند مجبور است بیشتر و بیشتر عملکرد داشته باشد (همو، ۱۴۰۲: ۷۳).

امروزه همه می‌خواهند از بقیه متفاوت باشند، اما این اراده به تفاوت‌طلبی می‌تواند یکسانی را تداوم ببخشد. امروزه ما با نوع پیشرفته‌ای از سازگاری و همسانی روبه‌رو هستیم، یکسانی خود را از طریق دیگربودگی آشکار می‌کند؛ حتی اصالت دیگری، سازگاری را استوارتر می‌کند، چون مؤثرتر از یکسان‌سازی اجباری است که بسیار شکننده و ضعیف است (همان، ۱۱۶). آنچه مشکل‌آفرین می‌شود، نه رقابت فردی فی‌نفسه، بلکه خودارجاعی است که به رقابت مطلق می‌انجامد. یعنی سوژه دستاوردخواه با خودش رقابت می‌کند، او تسلیم این میل اجباری ویرانگر می‌شود که مدام می‌خواهد از خودش پیشی بگیرد، مدام می‌خواهد رتّباً از سایه‌اش جلو بزند. این قیدوبندی که شخص به دست و پای خودش می‌بندد و به‌عنوان آزادی تحمیل می‌شود، نتایجی مهلک دارد (همو، ۱۴۰۰: ۸۲).

اجبار خویش‌تن، که خود را همچون آزادی جلوه می‌دهد، جای اجبار توسط دیگری را می‌گیرد. این تحول پیوند تنگاتنگی با روابط تولید سرمایه‌داری دارد. وقتی به سطح معینی از تولید برسیم، استثمار خویش‌تن بسیار کاراتر می‌شود و بازده بسیار بیشتری دارد. جامعه دستاوردسالار یعنی جامعه استثمار خویش‌تن. سوژه دستاوردخواه آن‌قدر خودش را استثمار می‌کند تا فرسوده شود. طی این فرآیند او دچار پرخاش به خویش‌تن می‌شود که اغلب اوقات تشدید شده و به خشونت خودویرانگری می‌رسد. این امر از قضا گلوله‌ای می‌شود که سوژه دستاوردسالار به‌سوی خودش شلیک می‌کند (همان، ۸۳).

سوژه دستاوردخواه خود را تسلیم اجبار آزادانه می‌کند تا عملکرد را بیشینه کند. او بدین ترتیب خودش را استثمار می‌کند. استثمار خویش‌تن به‌مراتب کاراتر از استثمار توسط دیگری است، چون با حس فریبنده آزادی مقارن است. استثمارگر در آن واحد همان استثمار شده است. اکنون استثمار بدون سلطه رخ می‌دهد. همین است که استثمار خویش‌تن را چنین کارا می‌کند. سیستم سرمایه‌داری از استثمار

توسط دیگری به سمت استثمار خویشتن می‌رود تا شتاب بگیرد (همو، ۱۴۰۰ الف: ۸۶). رسانه‌ها و فناوری ارتباطی جدید نیز هستی برای دیگری را رقیق و کم‌مایه کرده‌اند. دنیای مجازی، از جهت دگرگونی و مقاومتی که به‌نمایش می‌گذارد، فقیر است. در شبکه‌های اجتماعی مجازی، کارکرد اصلی دوستان آن‌است که با بذل توجه در مقام مصرف‌کننده به آگویی که مثل کالا عرضه شده است، خودشیفتگی را تشدید کنند. جامعه امروزی، جامعه «دیگران را دوست بدار» نیست که ما همگی خود را داخل یک کشتی بدانیم، بلکه جامعه دستاورد است که باعث تنهایی می‌شود، سوژه در پی نتیجه، خود را استثمار می‌کند تا اینکه فرو بپاشد (همو، ۱۴۰۲: ۶۳).

نئولیبرالیسم؛ بازتولید مصرف‌گرایی و سیالیت رادیکال

زیگمونت باومن (Zigmunt Bauman)، مصرف‌گرایی ملهم از نگرش نئولیبرال‌هایی چون فون‌هایک و فون‌میزس را به‌خاطر دورویی در دو زمینه محکوم می‌کند؛ یکی اینکه سرمایه‌داری صنعتی در مقایسه با سرمایه‌داری نئولیبرال مبتنی بر مصرف‌گرایی بسیار صادق‌تر بود، چون رک و بی‌پرده بود. حرف سرمایه‌داری صنعتی این بود که «این‌ها رؤسا هستند، این‌ها کارفرمایان و این‌ها کارگران؛ مردم شاخه شاخه‌اند و شاخه شاخه خواهند ماند؛ تنها چیزی که می‌توانیم عرضه کنیم این شانس است که اگر واقعاً با نهایت توش و توان خود تقلا کنید، به کسانی که بهتر از شما هستند ملحق شوید؛ اما همیشه برنده‌ها و بازنده‌ها وجود خواهند داشت و چیزهایی از این قبیل» (باومن، ۱۳۹۶: ۳۷۰). مصرف‌گرایی مبتنی بر سرمایه‌داری نئولیبرال، این صراحت لهجه را ندارد؛ چیزی را وعده می‌دهد که نمی‌تواند آن را تأمین کند. مصرف‌گرایی، درواقع همگانی‌شدن شادکامی را نوید می‌دهد. همه آزادند تا انتخاب کنند و اگر همگان مجاز باشند که وارد فروشگاه شوند، پس همگان به یکسان شادمان‌اند. این یکی از ریاکاری‌های مصرف‌گرایی است.

دورویی بعدی عبارت است از محدودیت و ناتوانی آن در زمینه چیزی که به آن وانمود می‌کند، یعنی اینکه وقتی آزادی مصرف داده شود، مسئله آزادی به‌طور کامل حل می‌شود و این فروکاستن آزادی به مصرف‌گرایی است. مردم به‌سمت فراموشی این مطلب رانده می‌شوند که برای ابراز وجود، راه‌های دیگری غیر از صرف خریدن محصولی بهتر و مصرف‌گرایی هم وجود دارد. ریاکاری نخست به‌علت تمسخر اصل عدالت، و ریاکاری دوم به‌علت تمسخر اصل ابراز وجود است (همان، ۳۷۱-۳۷۰).

اما نکته مهم‌تر در خوانش باومن از نسبت بین پست‌مدرنیته و نئولیبرالیسم، اشاره به این مطلب است که مصرف‌گرایی صرفاً مربوط به مصرف کالاها نیست، بلکه به سرتاسر حوزه‌های زیسته انسان قابل تعمیم است. باومن در کتاب *عشق سیال* تصویری از جهان مجازی‌شده مبتنی بر مصرف‌گرایی نئولیبرال به‌تصویر می‌کشد که تمامی ارزش‌های انسانی، از جمله عشق را مصرفی کرده است. به‌باور باومن:

در فرهنگی مصرفی مثل فرهنگ ما که از محصولات حاضر و آماده برای استفاده آنی، تورگ‌زنی‌های سریع، ارضای فوری، نتایج آسان‌یاب و دستورالعمل‌ها و نسخه‌های مطمئن و بی‌خطا، بیمه تمام خطرها و ضمانت پس گرفتن پول کالای فروخته شده طرف‌داری می‌کند، وعده یادگیری هنر عشق‌ورزی، وعده دروغین و فریبکارانه‌ای است که خیلی دلمان می‌خواست باشد، وعده‌ای برای تبدیل تجربه عشقی به هیئت دیگر کالاها، وعده‌ای که با به رخ کشیدن تمام این ویژگی‌ها ما را می‌فریبد و اغوا می‌کند و قول می‌دهد که بدون صبر و انتظار، به آنچه می‌خواهیم دست‌یابیم و به‌آسانی و بدون عرق‌ریزی به مراد دل خود برسیم (همو، ۱۴۰۰: ۲۸).

اساساً مقولات ارزشمندی چون عشق، بر قسمی از رابطه استوار است که به‌معنای پیوند عاطفی نزدیک و مستمر با دیگری است. عشق به‌معنای واقعی، نوعی رابطه ناب است و رابطه ناب به وضعیتی اطلاق می‌شود که رابطه اجتماعی فقط به‌خاطر نفس رابطه و به‌خاطر چیزی که هر کس از معاشرت پایدار با دیگری کسب می‌کند، برقرار شده باشد، و تا وقتی ادامه پیدا می‌کند که هر دو طرف فکر می‌کنند از ماندن در این رابطه به‌قدر کافی رضایت دارند. بنابراین عشقی که مبتنی بر رابطه ناب است، بر پایه گرایشی مساوات‌طلبانه شکل گرفته و تعلق خاطر عاطفی دو نفر در آن مهم است، نه معیارهای بیرونی (گیدنز، ۱۴۰۰: ۶۸-۷۲).

باومن مدرنیته تغییرناپذیر و ایستا را در مقابل مدرنیته سیال قرار می‌دهد که بسیار به مؤلفه‌های پست‌مدرن نزدیک است. عقلانیت سیال مدرن مصرف‌کنندگان، هیچ نیازی به پیوندها و تعهدها متصور نیست و آنها را بی‌فایده می‌داند. زندگی مصرفی طرف‌دار سبکی و سرعت است و نیز تازگی و تنوعی که امید می‌رود سبکی و سرعت به‌آنها پر و بال دهد و آنها را تسهیل کند (باومن، ۱۴۰۰: ۸۵-۸۸). باومن معتقد است ما در «جوامع فروشی» زیست می‌کنیم. مشخصه جوامع فروشی این است که «کمی‌سازی» بر همه ابعاد آن غلبه کرده است. پس شعار چنین جامعه‌ای می‌تواند این باشد که «وقتی کیفیت شما را مایوس می‌کند، در کمیت به‌دنبال رستگاری می‌گردید. وقتی دوام خوب نیست، سرعت تغییر است که ممکن است شما را رستگار کند» (همان، ۱۰۰).

اعتقاد به غلبه اندازه‌گیری و کمی‌سازی، اصلی کلی در عصر دیجیتال است. نفس کمیت‌یافته، در عین حال معرف فردی که با داده‌های فناورانه سروکار دارد نیز هست. خویشتن فرد، به کمک داده‌ها به‌نحوی تخریب می‌گردد که دیگر هیچ حسی برایش باقی نمی‌ماند. شعار این نفس کمیت‌یافته «کسب دانش نسبت به خود به‌واسطه اعداد» است. اما هیچ بینشی نسبت به خویشتن، صرفاً با داده‌ها و اعداد به‌وجود نخواهد آمد؛ هیچ چیزی در مورد خویشتن وجود نخواهد داشت (هان، ۱۴۰۰: ۶۵-۶۶).

به‌باور باومن، ظهور همجواری‌های مجازی، پیوندهای انسانی را به‌طور هم‌زمان بیش‌تر، سطحی‌تر، شدیدتر و کوتاه‌تر می‌کند. پیوندها بسیار سطحی‌تر و کوتاه‌تر از آن‌اند که به‌صورت علقه یا رشته الفت درآیند. فوران و غلیان هم‌جواری مجازی به‌نحوی مطلوب، بدون هیچ باقیمانده یا ته‌نشست و رسوبی پایدار، به‌پایان می‌رسد، هم‌جواری مجازی می‌تواند، هم به‌طور استعاری، فقط با فشار دکمه‌ای پایان یابد. هر چه انسان به تنوع مجازی هم‌جواری بیشتر توجه کند و بیشتر آن را فراگیرد، وقت کم‌تری را به کسب و به‌کارگیری مهارت‌های لازم برای هم‌جواری غیرمجازی اختصاص می‌دهد. چنین مهارت‌هایی از میان می‌روند، از یاد می‌روند، یادگیری آنها هرگز در اولویت قرار نمی‌گیرد، از آنها دوری می‌کنند و در بهترین حالت، با بی‌میلی به آنها روی می‌آورند. هم‌جواری مجازی، فشاری را که نزدیکی غیرمجازی اعمال می‌کند، خنثی می‌سازد. هم‌جواری مجازی در عین حال به الگوی تمام دیگر انواع هم‌جواری‌ها بدل می‌شود. اکنون تمام هم‌جواری‌ها ناگزیرند محاسن و معایب خود را با موازین هم‌جواری مجازی بسنجند. در راه رسیدن به جامعه فردگرایانه سیال اتفاقات زیاد دیگری رخ داده که تعهدات بلندمدت را به امری کمیاب، التزام بلندمدت را به توقعی نادر، و وظیفه مساعدت متقابل مبتنی بر «هرچه بادا باد» را به قولی غیرواقع‌بینانه و بی‌ارزش بدل کرده است (باومن، ۱۴۰۰: ۱۱۱-۱۰۹).

بخش مهمی از سستی و ناپایداری روابط و ارزش‌های انسانی، از جمله عشق، در هم‌جواری‌های مجازی خلاصه می‌شود که اقتصاد بازار آزاد و نظم نئولیبرال، بر مبنای مصرف‌گرایی پدید آورده است. تمام تلاش اقتصاد بازار آزاد این است که حیطه‌هایی از زندگی انسانی، مانند روابط عاطفی و عاشقانه که رنگ و بویی بازاری نداشته‌اند را مبتنی بر اقتصاد بازار آزاد از نو صورت‌بندی کنند. در نظم نئولیبرال تنها شخصیتی که فعالان بازار قادر و مایل به پذیرش و در نظر گرفتن آن هستند، انسان مصرف‌کننده است؛ انسانی که همه چیز را مصرف کرده و سپس دور می‌اندازد. خریدار تنها به خودمشغول است؛ خودخواهی که جستجو برای یافتن بهترین معامله را به‌عنوان درمانی برای تنهایی خود انتخاب کرده و هیچ درمان دیگری نمی‌شناسد، تنها اجتماعی که می‌شناسد و به آن نیاز دارد، فوج مشتری‌های مرکز خرید است. انسان اقتصادی و انسان مصرف‌کننده، مردان و زنان بدون پیوندهای اجتماعی هستند. آنها ساکنان آرمانی اقتصاد بازاری و کسانی هستند که ناظران نظم نئولیبرال را خوشحال می‌کنند (همان، ۱۱۸-۱۱۶).

هجوم نیروها و عوامل بازار مصرفی به اجتماع و استعمار آن، اجتماعی که محل اقتصاد اخلاقی است، ترسناک‌ترین خطر را به‌وجود می‌آورد که شکل فعلی با هم بودن و مؤدت انسانی را تهدید می‌کند. مهم‌ترین و احتمالاً سرنوشت‌سازترین موفقیت حمله بازار تاکنون، فروپاشی تدریجی، ناقص و برگشت‌پذیر ولی مداوم مهارت‌های اجتماعی شدن یا حُسن معاشرت است. چیزی که نابودی مهارت‌های اجتماعی شدن و سست‌شدن روابط و سیال‌شدن ارزش‌های را تسریع و تقویت می‌کند، گرایش ملهم از شیوه زندگی مصرف‌گرایانه غالب به رفتار کردن با دیگران به‌عنوان ابژه‌های مصرف و قضاوت درباره آنها بر اساس الگوی

ابژه‌های مصرفی و بر مبنای میزان لذت حاصل از آنها و با معیار «ارزش در ازای پول» است. در بهترین حالت، دیگران به‌عنوان افراد همراه در فعالیت در اصل انفرادی مصرف، با ارزش هستند؛ هم‌پالکی‌هایی در شادی‌های حاصل از مصرف، کسانی که حضور و مشارکت فعال آنها ممکن است این لذات را تشدید کند. در جریان این کار، ارزش ذاتی دیگران به‌عنوان انسان‌های منحصر به فرد، از نظر محو شده است؛ همبستگی انسانی اولین قربانی پیروزی‌های بازار مصرفی است (باومن، ۱۴۰۰: ۱۲۴-۱۲۲).

نتیجه

در طول چند دهه اخیر، فلسفه نئولیبرالیسم در سراسر حوزه‌های زندگی بشر حضور داشته، اما بحث درباره ذات و ماهیت آن در زمانه کنونی و با توجه به بحران‌های اقتصادی و شکاف طبقاتی و فرهنگی که در جوامع مختلف رخ داده، بیش از پیش مورد توجه محققان و صاحب‌نظران قرار گرفته است. تاکنون مطالعات مختلفی در حوزه‌های متفاوت علوم اجتماعی و انسانی درباره ذات و ماهیت نئولیبرالیسم صورت گرفته، اما این مطالعات اکثراً در خارج از کشور بوده و در داخل ایران مطالعات مربوط به نئولیبرالیسم در یک دهه اخیر به‌طور جدی شروع شده است. هنوز هم بحث درباره نئولیبرالیسم در میان منتقدان و موافقان آن بسیار داغ است، اما واقعیت مطلب این است که خوانش نظری منسجمی از نئولیبرالیسم در کشور ما وجود ندارد و بیشتر جبهه‌گیری‌ها، ایدئولوژیک است. بر این اساس، این مطالعه تلاش کرد ضمن بررسی ریشه‌های تاریخی نئولیبرالیسم، تصویری منسجم از ذات و ماهیت نئولیبرالیسم، با استفاده از منابع متفاوت و معتبر، با بررسی دیدگاه صاحب‌نظران مختلف، ابتدا تعریفی از نئولیبرالیسم ارائه داده، سپس ویژگی‌های آن را برشمارد.

آنچه در تعاریف مذکور مشهود بود، این نکته را در خود دارد که نئولیبرالیسم، ذاتی اقتصادی دارد، هرچند از آن به‌عنوان نوعی حکمرانی سیاسی یاد می‌کنند، اما در واقع بر منطق بازار آزاد و عقلانیت اقتصادی استوار است. ویژگی‌های اساسی نئولیبرالیسم بر اساس متون مورد بررسی، عبارتند از: تأکید بر بازار آزاد، تکنولوژی، عدم مداخله یا مداخله دولت به نفع بازار، آزادی‌های فردی البته به معنای اقتصادی، رقابت مبتنی بر نظم بازار، خصوصی‌سازی و سودجویی. هر کدام از این مختصات، به‌شيوه‌هایی خاص در جوامع مختلف نمود پیدا می‌کنند.

از سوی دیگر، باید گفت نئولیبرالیسم، نسبت با لیبرالیسم کلاسیک، خوانشی متفاوت از مقولاتی چون آزادی، فردگرایی، بازار، مالکیت خصوصی و... ارائه می‌دهد و حتی شاید از لیبرالیسم کاملاً منفک شده است. پسوند «نئو» نمی‌تواند صرفاً به معنای ادامه دهنده راه لیبرالیسم کلاسیک باشد، چراکه به نظر می‌رسد متفکرانی و به عبارت بهتر، اقتصاددانان نئولیبرالی همچون فون‌هایک، فون‌میزس و فریدمن لیبرالیسم کلاسیک را تا حد توان به حوزه اقتصاد تقلیل داده و حوزه سیاسی و اجتماعی را از معنای واقعی لیبرالیسم تهی کرده‌اند.

نکته قابل تأملی که از این تقلیل‌گرایی افراطی به حوزه اقتصاد و به‌طور خاص، جهان‌بینی بازار آزاد قابل بحث است، نقدهایی است که به ساحت‌های مختلف نئولیبرالیسم وارد است. به‌عنوان مثال، نئولیبرالیسم صرفاً به دنبال فردگرایی اقتصادی است؛ فردگرایی که سوژه فقط منافع خود را می‌بیند و جهان را به مثابه نوعی بازار درک می‌کند که حتی والاترین ارزش‌های اخلاقی و انسانی نیز در آن، قابل معامله و خرید فروش‌اند. نتیجه چنین امری، کمیت‌گرایی غیرقابل‌مهارى است که هر حوزه از زندگی انسان را به عدد و رقم تقلیل می‌دهد. البته این تنها سویه‌های منفی نظم نئولیبرال نیست؛ مصرف‌گرایی افسارگسیخته، مصرفی‌شدن تمامی امور زندگی، اتمیزه شدن و مصائب روانی همچون افسردگی که از رقابت افسارگسیخته و دست‌اندرسالتاری حاصل می‌شود، مصادره شدن دولت به نفع سرمایه‌داران و سرکردگان بازار، و سرکوب جامعه مدنی و دموکراسی، از دیگر پیامدهای نئولیبرالیسم است که منتقدان نئولیبرالیسم بر آن تأکید دارند.

منابع

- استرگر، مانفرد؛ روی، راوی (۱۴۰۱) نئولیبرالیسم؛ درآمدی خیلی کوتاه، ترجمه مسلم قربان‌بابایی، تهران: لوگوس.
- اسمیت، آدام (۱۳۹۵) دست نامرئی، ترجمه مرضیه خسروی، تهران: روزگار نو.
- باومن، زیگمونت (۱۳۹۶) اشارت‌های پست‌مدرنیته، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: ققنوس.
- باومن، زیگمونت (۱۴۰۰) عشق سیال؛ درباب ناپایداری پیوندهای انسانی، ترجمه عرفان ثابتي، تهران: ققنوس.
- براون، وندی (۱۴۰۱) فروپاشی لیبرال دموکراسی: از نئولیبرالیسم به سوی نئوفاشیسم، نقد فلسفه سیاسی نئولیبرالیسم، ترجمه مسعود امیدی، تهران: گل‌آذین.
- براون، وندی؛ گردن، پیتراي؛ پنسکی، ماکس (۱۴۰۱) اقتدارگرایی؛ سه کاوش در نظریه انتقادی، ترجمه نرگس ایمانی مرنی، سعید اسماعیلی و صالح نجفی، تهران: نشر نی.
- بورديو، پیر (۱۳۸۷) گفتارهایی دربارهٔ ایستادگی در برابر نئولیبرالیسم، ترجمه علیرضا پلاسید، تهران: اختران.
- بورديو، پیر (۱۳۹۵) ساختارهای اجتماعی اقتصاد، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- بورديو، پیر (۱۳۹۷) درباره دولت، ترجمه سروش قرائی، تهران: مولی.
- بورديو، پیر (۱۳۹۸) درسی درباره درس، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نشر نی.
- چامسکی، نوآم (۱۴۰۱) بهره‌کشی از مردم؛ نئولیبرالیسم و نظم جهانی، ترجمه مژگان آموزگار، تهران: شما.
- دیویس، ویلیام (۱۴۰۲) حدود نئولیبرالیسم؛ اقتدار، حاکمیت و منطق رقابت، ترجمه حسن فشارکی، تهران: شیرازه کتاب‌ما.

- رمان، یان (۱۴۰۰) نظریه‌های ایدئولوژی: قدرت‌های بیگانگی و انقیاد، ترجمه مهرداد امامی، تهران: چشمه.
- سندل، مایکل (۱۴۰۰) آنچه با پول نمی‌توان خرید؛ مرزهای اخلاقی بازار، ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
- فریدمن، میلتن (۱۴۰۱) سرمایه‌داری و آزادی، ترجمه غلامرضا رشیدی، تهران: نشر نی.
- فوکو، میشل (۱۴۰۲) تولد زیست سیاست ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: نشر نی.
- فون میزس، لودویگ (۱۴۰۲) لیبرالیسم، ترجمه مهدی تدینی، تهران: پارسه.
- فون‌هایک، فردریش (۱۴۰۱) راه بردگی، ترجمه فریدون تفضلی و حمید پاداش، تهران: نگاه معاصر.
- کاتسکو، آدام (۱۴۰۲) اهریمنان نئولیبرالیسم: در باب الهیات سیاسی سرمایه متأخر، ترجمه هومن کاسبی، تهران: نگاه.
- کاستلز، مانوئل (۱۴۰۰) تحولات حکمرانی در عصر جهانی‌شدن، ترجمه مهدی مقدری، تهران: نگاه معاصر.
- کاظمی، سیمین (۱۴۰۲) فمینیسم زیر سایه نئولیبرالیسم، تهران: روزآمد.
- کالرو، پیتروال. (۱۴۰۲) افسانه فردگرایی؛ نیروهای اجتماعی چگونه زندگی ما را شکل می‌دهند، ترجمه هادی جلیلی، تهران: بیدگل.
- گیدنز، آنتونی (۱۴۰۰) دگرگونی عشق و صمیمیت؛ جنسینگی، عشق و شهوت در جوامع مدرن، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: پارسه.
- هارت، مایکل؛ نگری، آنتونیو (۱۴۰۱) آسملی، ترجمه فؤاد حبیبی، تهران: نگاه.
- هاروی، دیوید (۱۴۰۰) تاریخ مختصر نئولیبرالیسم، ترجمه محمود عبدالله‌زاده، تهران: دات.
- هان، بیونگ-چول (۱۴۰۰الف) روان سیاست؛ نئولیبرالیسم و فناوری‌های جدید قدرت، ترجمه مصطفی انصافی، تهران: لوگوس.
- هان، بیونگ-چول (۱۴۰۰ب) جامعه فرسودگی، جامعه شفافیت، ترجمه محمد معماریان، تهران: نشر ترجمان.
- هان، بیونگ-چول (۱۴۰۲) در میان جمع و طرد دیگری، ترجمه محمدراسخ مهند و مهدی پری‌زاد، تهران: نشر بان.
- هلمر، هنری (۱۴۰۱) تاریخ مارکسیستی سرمایه‌داری، ترجمه روزان مظفری، تهران: نگاه.
- واروفاکیس، یانیس (۱۴۰۱) حرف‌هایی با دخترم درباره اقتصاد: تاریخ مختصر سرمایه‌داری، ترجمه فرهاد اکبرزاده، تهران: نشر بان.
- واروفاکیس، یانیس (۱۴۰۳) تکنوفنودالیسم، آنچه سرمایه‌داری را نابود کرد، ترجمه سیامک کفاشی، تهران: بیدگل.
- وبر، ماکس (۱۳۹۶) اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری، ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- وین‌رایت، هیلاری؛ بیلر، آندریاس (۱۴۰۲) جایگزین نئولیبرالیسم؛ چالش‌های ایجاد جایگزین نئولیبرالیسم، ترجمه مسعود امیدی، تهران: گل‌آذین.

- Dardot, P., and Laval, Ch. (2014) *The New Way of the World: On Neoliberal Society*, Verso Books.
- Gain, N. (2014) "Sociology and Neoliberalism: A Missing History", *Sociology*, Vol. 48, No. 6, pp. 1092- 1106.
- Mises, L. (1981) *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, Indianapolis, IN: Liberty Fund.
- Sandel, M. (2013) "Market Reasoning as Moral Reasoning: Why Economists should re-engage with Political Philosophy", *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 27. No. 4, pp. 121-140.
- Sandel, M. (2018) "Populism, Liberalism and Democracy", *Journal of Philosophy and Social Criticism*, Vol. 44, No. 4, pp. 253-259.